

JURIDISKA FAKULTETEN
vid Lunds universitet

Nina Björk

Förutsättningslärans Riskrekvisit

Examensarbete
20 poäng

Handledare Ola Svensson

Avtalsrätt

HT 2003

Innehåll

SAMMANFATTNING	1
FÖRORD	2
FÖRKORTNINGAR	3
1 INLEDNING	4
1.1 Syfte	4
1.2 Frågeställningar	4
1.3 Teori och metod	4
1.4 Avgränsningar	5
1.5 Material	5
1.6 Disposition	5
2 BAKGRUND	7
2.1 Historiskt Perspektiv	7
2.1.1 Subjektiva läror	7
2.1.2 Objektiva läror	8
2.1.3 Kombinerade läror	9
2.2 Lärans utveckling i Sverige	10
2.3 Förutsättningsbegreppet	12
2.3.1 Oriktiga och bristande förutsättningar	13
2.3.2 Medvetna och omedvetna förutsättningar	13
2.3.3 Typförutsättningar och individuella förutsättningar.	14
2.3.4 Underförstådda avtalsvillkor	14
2.3.5 Begreppet förutsättningsläran	14
2.4 Inledande beskrivning av förutsättningsläran	15
2.4.1 Väsentlighetsrekvisitet	15
2.4.2 Synbarhetsrekvisitet	15
2.4.3 Riskrekvisitet	16
2.5 Komparativt perspektiv	16
3 FÖRUTSÄTTNINGSLÄRAN OCH SKRIVEN RÄTT	19
3.1 Förutsättningsläran och några speciella ogiltighetsregler	19
3.1.1 30 § Avtalslagen	19
3.1.2 32 § Avtalslagen	20

3.2	Förutsättningsläran och generalklausulerna	20
3.2.1	33§ Avtalslagen	20
3.2.2	36 § Avtalslagen	21
3.3	I lag reglerade förutsättningsfall	22
4	RELEVANSBEDÖMNINGEN I FÖRUTSÄTTNINGSLÄRAN	23
4.1	Relevansbedömningen i den subjektiva förutsättningsläran	23
4.1.1	Windscheid	24
4.1.2	Lassen	24
4.1.3	Kort analys av de subjektiva teorierna	25
4.2	Relevansbedömningen i den objektiva förutsättningsläran	25
4.2.1	Møller	26
4.2.2	Ussing	26
4.3	Relevansbedömningen i den kombinerade läran	29
4.4	Lehrbergs teleologiska metod	30
4.4.1	Principerna	31
4.4.2	Analys av Lehrbergs metod	33
4.5	Sammanfattande åsikter efter studier av doktrin	33
4.6	Några exempel ur praxis	34
4.6.1	NJA 1949 s 134 "Lindqvist"	34
4.6.2	NJA 1981 s 269 "Arrende"	35
4.6.3	NJA 1985 s 178 "Kalmar Varv"	36
4.6.4	NJA 1996 s 410 "Friherren"	39
4.7	Sammanfattade åsikter efter studier av svensk praxis	40
5	FÖRUTSÄTTNINGSLÄRANS OCH DESS RÄTTSFÖLJDSPROBLEMATIK	42
5.1	Diskussion om möjliga rättsföljder	43
5.2	Ett exempel ur praxis – NJA 1989 s 614 "SPP"	44
6	AVSLUTANDE DISKUSSION OCH SLUTSATSER	47
6.1	Förutsättningsläran de lege lata	47
6.2	Förutsättningsläran de lege ferenda	47
6.3	Förutsättningsläran och avtalslagen de lege ferenda	48
6.4	Något kort om rättsföljdsproblematiken de lege ferenda	49
7	SUMMARY	50
	BILAGA A	51

BILAGA B	53
LITTERATURFÖRTECKNING	54
RÄTTSFALLSFÖRTECKNING	56

Sammanfattning

”Förutsättningsläran inom juridiken behandlar principer som i vissa fall kan möjliggöra en upplösning av bundenheten till en rättshandling eller ett avtal som ingåtts på felaktiga premisser (...) Misstagen kan avse förhållanden vid tidpunkten för avtalets ingående, *oriktiga förutsättningar*, (...) eller den senare händelseutvecklingen, *bristande förutsättningar*. Oriktiga eller bristande förutsättningar möjliggör inte en upplösning av bundenheten annat än i särskilda fall, t.ex. när misstaget är väsentligt och medkontrahenten insett eller bort inse detta och rimligen måste finna sig i att den som gjorde misstaget helt eller delvis frigörs från sin förpliktelse.”¹

På detta vis beskrivs förutsättningsläran i Nationalencyklopedin. Denna korta text sammanfattar på ett bra och överskådligt vis huvuddragen i läran. Förutsättningsläran har historiskt sett fungerat som ett komplement till lagstadgad avtalsrätt. Förutom de två ovan nämnda rekvisiten, väsentlighet och synbarhet, innehåller läran ett riskrekvisit – även kallad den avslutande relevansbedömningen. Riskrekvisitet behandlar frågan om vem som skall bära risken för att förutsättningar varit oriktiga eller brustit. Riskrekvisitet är det centrala rekvisitet i förutsättningsläran, då det är detta som skiljer lärans funktion från Avtalslagens.

I denna uppsats utreds förutsättningslärans historia och utveckling, dess rättsföljder diskuteras och dess relation till Avtalslagen analyseras. Tyngdpunkten ligger dock på analysen av relevansbedömningen i lärans olika versioner. Ingående studier av praxis och doktrin har därför gjorts. Arbetet avslutas med en diskussion, vilken förs både de lege lata och de lege ferenda.

¹ <http://www.ne.se>.

Förord

Efter närapå sex år i Lund har jag nu nått slutpunkten för mina juridikstudier. Arbetet med detta examensarbete har, liksom utbildningen i sig, periodvis varit svårt och motigt samtidigt som det till och från varit underhållande och rent av roligt. Nu är arbetet äntligen avslutat och det är inte utan stolthet som jag har lämnat den slutgiltiga versionen ifrån mig. Det är också med ett bitterljuvt sting av saknad som jag sätter punkt för den period i mitt liv som kom att utgöra resan mellan villrådig flicka och viljestark kvinna.

Jag vill framföra mina tack till alla de intelligenta, trevliga, intressanta och alldeles alldeles underbara människor jag mött under min tid i Lund. Ett särskilt tack riktas till Ola Svensson för god handledning av examensarbetet, min farbror Staffan för okuvligt stöd, Anna Olsson för fantastisk vänskap och support samt Eleonora Johansson för korrekturläsning, vänskap, och stora mängder geléhallon. För det stöd och den kärlek som de givit mig under mina 26 år på jorden är jag mina föräldrar evigt tacksam.

En tanke ägnas också åt de män i mitt liv som uppmuntrat mig att kämpa vidare, även i de svåraste av stunder. Ni vet vilka ni är.

Till minne av Jennie, som skulle ha exploderat av stolthet om hon såg mig nu.

Lund i Juni 2004

Nina Björk

Förkortningar

BGB	Bürgerliches Gesetzbuch
HD	Högsta Domstolen
HovR	Hovrätt
HR	Häradsrätt
JT	Juridisk Tidskrift
JustR	Justitieråd
NE	Nationalencyklopedin
NJA	Nytt juridiskt arkiv, avdelning I
NJA II	Nytt juridiskt arkiv, avdelning II
PECL	Principles of European Contract Law
SAOB	Svenska akademins ordbok
SOU	Statens offentliga utredningar
SvJT	Svensk juristtidning
TfR	Tidskrift for rettsvitenskap
TR	Tingsrätt
UfR	Ugeskrift for retsvæsen
UNIDROIT	Institut international por l'unification du droit privé

1 Inledning

1.1 Syfte

Syftet med denna uppsats är att utreda hur risken fördelas i förutsättningsfall och hur detta skall ske på bästa vis. För att uppnå syftet uppställs ett antal frågeställningar upp här nedan. Svaren på dessa kommer att analyseras samt läggas till grund för slutsatser kring hur riskbedömningen bör göras i en modern och relevant förutsättningslära.

1.2 Frågeställningar

Den centrala frågeställningen i uppsatsen är hur relevansbedömningen sker inom förutsättningsläran. Två ytterligare frågor diskuteras även: vad har förutsättningsläran för relation till lagstadgad rätt? Vilka rättsföljder kan komma ifråga vid tillämpning av förutsättningsläran?

1.3 Teori och metod

Att se förutsättningsläran som en hel och klart definierad lära är en påtaglig förenkling. För det första bör lärans omfattning begränsas, vilket kan göras på ett flertal olika sätt.² Härfter måste ställning tas till om det är fråga om en objektiv, subjektiv eller kombinerad förutsättningslära. Hur dessa olika versioner av läran är uppbyggda beskrivs utförligare nedan och kommenteras därför inte ytterligare här. I doktrinen nämns ofta problematiken kring förutsättningslärans terminologi. Dels diskuteras ofta hur termen *förutsättningsläran* skall tolkas, dels hur termen *förutsättning* skall tolkas. Det som framför allt är intressant i detta sammanhang är distinktionen mellan oriktiga och bristande förutsättningar, samt mellan medvetna och omedvetna förutsättningar³.

För att besvara frågeställningarna som uppställts ovan och därmed uppfylla syftet med utredningen används följande metodik; Förutsättningslärans riskrequisit analyseras med hjälp av källstudier av praxis och doktrin. Till de centrala kapitlen i uppsatsen har fogats exempel ur praxis. I samband med källstudierna analyseras lärans utformning. Ur dessa analyser dras sedan slutsatser som besvarar frågeställningarna.

² För olika begränsningsmetoder hänvisas till t.ex. Lehrberg, B: Förutsättningsläran, Skrifter från Juridiska Fakulteten i Uppsala nr 23, Uppsala 1989 och Holmbäck, U: Studier i förutsättningslärans terminologi, Uppsala 1970, s 7.

³ Se nedan under kapitel 2.4.ff.

1.4 Avgränsningar

Att ingående diskutera hela läran, dess form och betydelse inom svensk och nordisk rätt samt dess tillämpning inom alla rättsområden ligger klart utanför ramarna av vad som är rimligt för storleken på detta arbete. Arbetet begränsas därför genom att fokus läggs på riskbedömningen inom förutsättningsläran på förmögenhetsrättens område. Huvudsakligt perspektiv läggs på den svenska rätten, men övrig nordisk doktrin ges stort utrymme i arbetet, då den inomnordiska rättslikheten är stor. Den avslutande diskussionen förs både de lege lata och de lege ferenda.

1.5 Material

På grund av begränsade språkkunskaper har jag saknat möjlighet att tillgodogöra mig all information via förstahandskällor. Detta gäller framför allt litteratur författad på tyska. Då jag inte behärskar detta språk har jag därför tvingats använda andrahandskällor. Framför allt gäller detta referenser till Windscheids teorier, då jag varit nödgad att använda framför allt Bert Lehrbergs avhandling om förutsättningsläran som källa. Även vad gäller källor på danska har viss hjälp krävts. I övrigt har framför allt två typer av källor använts: praxis och doktrin. Vad gäller praxis har ett antal rättsfall valts ut för analys. Urvalet har gått till så att fall som anses vara ”stora förutsättningsfall” och som i regel tas upp i undervisningen⁴ har använts. Vad gäller doktrinen så utgörs den av dels litteratur, till stor del äldre, dels artiklar, de flesta från 1970-1990-talen, samt av några avhandlingar inom området.⁵

1.6 Disposition

Uppsatsen är disponerad på följande vis: efter detta inledande kapitel ges i kapitel två en introduktion till läran och dess uppbyggnad samt bakgrunden till lärans utveckling. Här diskuteras det historiska perspektivet och det komparativa perspektivet. I det nästföljande kapitel tre diskuteras förutsättningslärans förhållande till AvtL. Både förhållandet till generalklausulerna och speciella ogiltighetsgrunder behandlas. I kapitel fyra uppmärksammas relevansbedömningen i förutsättningsläran och i kapitel fem avhandlas rättsföljdspektivet. Ogiltighet och jämkning såväl som mer specifika påföljder undersöks och möjliga rättsföljder diskuteras. De subjektiva, objektiva samt kombinerade lärorna diskuteras. Vidare behandlas Lehrbergs teleologiska metod. De olika rekvisiten för relevansbedömningen inom de olika lärorna analyseras och kommenteras. Ett antal exemplifierande rättsfall tas dessutom upp. I kapitel sex förs en kort sammanfattande diskussion om vad som framkommit i arbetet.

⁴ Grundkurs i Allmän Förmögenhetsrätt samt specialkurser.

⁵ Holmbäck samt Lehrberg, förutsättningsläran.

Diskussionen förs både de lege lata och de lege ferenda. Uppsatsen avslutas med en sammanfattning på engelska.

2 Bakgrund

2.1 Historiskt Perspektiv

Förutsättningsfrågorna anses generellt sett tillhöra ett av avtalsrättens äldsta problem. Dessa frågor löstes till en början på kasuistisk väg, till exempel genom att vanligt förekommande problem i samband med vissa rättshandlingar och avtal ofta gav hävningsrätt. Inom den romerska rätten började dock under medeltiden, även abstrakta principer för lösning av förutsättningsproblematiken uppställas. Tillämpningsområdet vidgades kraftigt.⁶ Bugge beskriver den s.k. *clausula rebus sic stantibus* som en tidig ”förutsättningslära”⁷. Denna lära, *klausulläran*, går ut på att alla avtal förutsätts innehålla ett tyst villkor om att avtalet skall förfalla om omständigheterna förändras så att en part inte skulle ha ingått avtalet om han hade kunnat förutse denna förändring⁸. Här omtalas ”tysta villkor”, vilket lätt kan relateras till förutsättningslärans terminologi, i dess nuvarande form. Även läran om *error in motivis*, villfarelse i bevekelsegrunderna, utgör en lära som till viss del motsvaras av den nuvarande förutsättningsläran. *Error in motivis* föreligger när någon, svävat i villfarelse om förhållanden, vilka kunnat få betydelse för hans beslut att rättshandla i det aktuella fallet⁹. Ett exempel är en person som hyrt en våning i Lund under den felaktiga föreställningen att han skulle få anställning som doktorand vid universitetet¹⁰. Huvudregeln i denna lära är att motivvillfarelse saknar rättslig relevans. Både lärorna om *Clausula rebus sic stantibus* och *error in motivis* föll dock efter en tid i onåd och först vid 1800-talets mitt gjordes nya försök att formalisera en lära om betydelsen av ändrade förutsättningar. Den förste rättsvetenskapsmannen i modern tid som behandlade förutsättningar som juridiskt begrepp var tysken Bernhard Windscheid. Utvecklingen har sedan dess framför allt skett i Norden¹¹.

2.1.1 Subjektiva läror

I nordisk doktrin finns två huvudriktningar inom förutsättningsläran, en subjektiv linje, vari parternas hypotetiska vilja beaktas, och en objektiv, vari en relevansbedömning med hänvisning till gällande rätt görs.¹² Den subjektiva läran bygger på det arbete som lärans ”fader” Windscheid utvecklade under 1800-talets mitt. I sitt verk ’Die Lehre des römischen Rechts von der Voraussetzung’ 1850 sammanför Windscheid läran om

⁶ Lehrberg, Förutsättningsläran, s 33.

⁷ Bugge, K.L.: TfR 1902 s 184.

⁸ Lehrberg, B: Omförhandlingsklausuler. Betydelse och rättslig behandling, tillämpningsområden, rekvisit och rättsföljder, första upplagan, Stockholm 1999, s 17 f.

⁹ Ussing, H: Aftaler paa formuerettens omraade, tredje utgåvan, Ordrup 1950, s 457.

¹⁰ Bergström, S m.fl.: Juridikens Termer, åttonde upplagan, Stockholm 1992.

¹¹ För denna historiska återblick, se Lehrberg, Förutsättningsläran, s 34 ff.

¹² Guldborg, H: Om bristande förutsättningar vid avtal, SvJT 1953, s 1

motivvillfarelse med läran om ändrade förhållanden till en gemensam lära. I sin lära definierade Windscheid en förutsättning som en viljebegränsning. Han menade att löftesgivaren utgått från att den förutsatta omständigheten skulle vara för handen och därför inte såg någon anledning att göra denna till ett uttalat avtalsvillkor. Windscheid lade även vikt vid betydelsen av ändrade förhållanden. Förutsättningen ifråga måste enligt honom inte nödvändigtvis ha varit felaktig när rättshandlingen företogs. Felaktigheten kan uppstå i förfluten tid, nutid eller framtid.¹³ Ett problem med läran var dock, enligt bl.a. Lehrberg, att den inte tillhandahöll ett tillräckligt effektivt verktyg för att skilja mellan de rättsligt relevanta förutsättningarna och de motivmisstag som saknade relevans¹⁴. Windscheid hanterade nämligen problemet på ett ur juridiskt perspektiv otillfredsställande sätt, närmare bestämt genom att sätta upp fyra typfall vilka tillmättes relevans, men i övrigt lät bli att göra tillräckliga distinktioner emellan relevanta och irrelevanta förutsättningar¹⁵.

I Norden utvecklade den danske rättsvetenskapsmannen Julius Lassen den subjektiva förutsättningsläran. Lassens lära byggde på Windscheids definition av förutsättningen som en viljebegränsning.¹⁶ Enligt Lassen var en förutsättning relevant om det var synbart för löftesmottagaren att det var fråga om en viljebegränsning. En förutsättning var att se som en viljebegränsning, om det var synbart för löftesmottagaren att löftesgivaren ställt upp förutsättningens riktighet som en betingelse för avtalet, om han haft anledning att ta ställning till frågan vid avtalsslutet. Lassen krävde även att medkontrahenten skulle ha accepterat att ingå avtalet med det villkor som löftesmottagaren skulle ha uppställt enligt ovan angivna princip¹⁷.

2.1.2 Objektiva läror

Den objektiva förutsättningsläran uppkom som ett resultat av den skarpa kritik mot den subjektiva läran, vilken framfördes av danskarna Ernst Møller och Henry Ussing. De menade att subjektivismen var omöjlig att praktisera och att parternas hypotetiska vilja inte borde läggas till grund för juridisk bedömning, då detta äventyrade rättssäkerheten och skulle göra rättstillämpningen för godtycklig. I Møllers och Ussings lära ingår tre rekvisit: väsentlighet, synbarhet och rättslig relevans. Den avslutande relevansbedömningen innebar att det *”måste stå i överensstämmelse med förnuftet, billigheten och rättfärdigheten att låta förutsättningen inverka på avtalsbundenheten”*¹⁸.

Møller var den som först kritiserade den subjektiva förutsättningsläran. Istället för en teori om förutsättningen som en viljebegränsning satte Møller

¹³ Lehrberg, Förutsättningsläran, s 35.

¹⁴ Lehrberg, Omförhandlingsklausuler, s 19.

¹⁵ Läran beskrivs ingående nedan i kapitel fyra.

¹⁶ Lehrberg, Förutsättningsläran, s 39.

¹⁷ Lassens lära beskrivs ingående nedan i kapitel fyra.

¹⁸ Lehrberg, Omförhandlingsklausuler, s 22.

upp en objektiv teori. Møllers kritik av läran gällde rekvisitet viljebegränsning. Han utvecklade därför det riskrekvisit som Lassen tidigare ställt upp. Møller gjorde även en gruppindelning av förutsättningsfallen¹⁹.

Ussings objektiva förutsättningslära var mer utförlig och genomarbetad än Möllers. Holmbäck menar att Ussings arbete ger en god översikt över förutsättningsläran och anser dessutom att Ussings är den mest genomarbetade läran²⁰. Ussing uppställde bland annat en indelning av förutsättningar i olika kategorier, såsom medvetna kontra omedvetna förutsättningar och typförutsättningar kontra individuella förutsättningar. Ussing var den som förde in de moderna väsentlighets- och synbarhetsrekvisiten i läran. För den avslutande relevansbedömningen kategoriserade Ussing olika typer av förutsättningar och satte upp särregler för hur dessa skulle behandlas. Även om flertalet författare numera är kritiska mot Ussings förutsättningslära, så har den än idag stor betydelse inom området²¹.

I Norge har kritik mot den subjektiva förutsättningsläran framförts av Fredrik Stang. Han menar att den subjektiva relevansbedömningen leder till *”logiske, sproglige og praktiske vanskeligheter”*²². Han framför kritik mot både Windscheid och Lassen och menar att en objektiv förutsättningsteori är att föredra. Stang har starkt förespråkat att förutsättningsläran bör användas för att legitimera andra rättsföljder än ogiltighet. Enligt Hellner går Stang till och med så långt att han betecknar *”(---) ogiltighet som den enda rättsföljd som inte kan förekomma vid bristande förutsättning”*²³. Stang utvecklade vid sidan om sin förutsättningslära det han kallade läran om *”synbar viljesmangel”*, det vill säga ett synbart viljefel. Detta innebar att en viljeförklaring enligt huvudregeln var ogiltig om medkontrahenten insåg eller bort inse löftesgivarens villfarelse. Läran om synbart viljefel har i en modifierad form påverkat utformningen av 33 § AvtL²⁴.

2.1.3 Kombinerade läror

En kombinerad lära som tar hänsyn till både subjektiva och objektiva perspektiv har utvecklats av Frederik Vinding Kruse samt senare behandlats av dennes son, Anders Vinding Kruse. Kruse menade att det inte finns något ensidigt svar på frågan om vilken förutsättningslära som är den bästa, utan hävdade istället att det beror på situationen ifråga huruvida den subjektiva eller objektiva läran bör tillämpas²⁵. Kruse delade in förutsättningarna i tre

¹⁹ Se nedan i kapitel 4.

²⁰ Holmbäck, s 9.

²¹ Lehrberg, B: Förutsättningsläran. en rättsregel i modern svensk rätt, SvJT 1990, s 187 ff.

²² Stang, F: Fra spredte retsfelter, Kristiania 1916, s 68.

²³ Hellner, J: Förutsättningslärans rediviva, Advokaten 1998 s 86, s 92.

²⁴ Stang, F: Om vildfarelse og dens indflydelse efter norsk Privatret på en Retshandels Gyldighet, Kristiania 1897, s 92 ff.

²⁵ Vinding Kruse, F: ”Centrale retsproblemer i nordisk fælleslovgivning”, TfR 1952 s 369 ff.

kategorier för vilka riskfrågan hanterades på olika vis; medvetna förutsättningar, förutsättningar som var självklart underförstådda i avtalet samt förutsättningar som slagit fel på grund av oväntade händelser.

På senare tid har Nørgaard presenterat ett försök att kombinera de subjektiva och objektiva teorierna. Nørgaard menar att den subjektiva läran visserligen blir svårtillämpad i och med att parternas hypotetiska vilja eftersöks, men hävdar samtidigt att inlevelsen in parternas vilja är kärnan i förutsättningsläran och därför inte kan lämnas helt utan avseende²⁶.

2.2 Lärans utveckling i Sverige

Förutsättningsläran har utvecklats vidare i Sverige av bland annat Wiberg, Karlgren, Vahlén, Rodhe, Christensen, Hellner och Lehrberg. Av intresse är framför allt de författare som senast berört läran, nämligen Christensen, Hellner och Lehrberg.

Redan år 1943 framförde Arne Wiberg kritik mot förutsättningsläran. Efter en grundlig genomgång av tidigare förutsättningsfall konstaterar han att praxis är vacklande. Som lösning på problemet anger Wiberg att *”en lagregel med stort spelrum för domarens skön”*²⁷, en generalklausul, borde utvecklas. Denna reglering bör leda till att förutsättningsbegreppet underordnas skälighetsbegreppet, så att inte förutsättningsfall blir oskäligt bedömda.

Ett decennium senare framförde Lennart Vahlén liknande kritik ibland annat sin artikel *”Bør förutsättningsläran avskaffas”*²⁸ från år 1953. Vahlén menar att läran saknar lagstöd, att det förekommer skiftande åsikter om läran inom doktrinen samt att de svenska domstolarna intagit en vag och avvaktande ståndpunkt till läran. I sin kritik av läran förespråkar Vahlén att förutsättningsbegreppet bör inskränkas för att ges ett mer precist och klart tillämpningsområde. Det man *”förlorar i omfång kommer man att vinna i exakthet”*²⁹, menar han.

Ungefär samtidigt som Vahlén framförde Hjalmar Karlgren kritik mot förutsättningsläran. Han menade att läran knappast var ett lätthanterligt redskap för att lösa förutsättningsfrågor och att läran bör tillämpas med stor försiktighet³⁰.

²⁶ Lyngé Andersen, L; Madsen P B: Aftaler og mellemmand, 4:e upplagan, Köpenhamn och Århus 2001, s 192. Viktigt att påpeka är att Jørgen Nørgaard själv ej längre är medförfattare till denna den fjärde upplagan av boken ifråga, men att han är den som ursprungligen författat avsnittet till bokens tre första upplagor.

²⁷ Wiberg, A: Bristande och oriktiga förutsättningar utanför avtalslagen och andra lagbestämmelser, SvJT 1943 s 773 (på s 799.)

²⁸ Vahlén, L: Bør förutsättningsläran avskaffas?, TfR 1953 s 394 ff.

²⁹ Vahlén, TfR 1953 s 394 ff.

³⁰ Karlgren, H: Ett rättsfall till belysning av den s.k. förutsättningsläran, SvJT 1956 s 521.

En ytterligare kritiker av läran är Rodhe, som år 1971 hävdar att han instämmer i Vahléns ovan angivna åsikter. Rodhe hävdar att förutsättningsläran inte skall ses som en vägledning för domaren i dennes sökande efter en konkret lösning, utan snarare som en ”psykologisk öppning i regelsystemet”, vilken låter domaren motivera att han skapar nya regler i det aktuella fallet. Rodhe menar således att förutsättningsläran på detta vis blir en ”inkörsport för nya naturalia negotii vid olika avtalstyper”³¹.

Även Anna Christensen kritiserade under 1970-talet läran. Christensen menar att förutsättningslärans största fördel är att den kan ha viss ”styrningseffekt”. I två artiklar i TfR hävdar Christensen att läran bör omformuleras³². Kritiken har framför allt två grunder. För det första kritiserar Christensen lärans utformning och menar att lärans tillämpningsområde är för vagt och för omfattande. För det andra menar hon att läran bygger på en felaktig beskrivning av de företeelser som egentligen avses med reglerna. Christensen vill istället omformulera läran till en regel rörande misstag kring faktiska förhållanden. Läran skulle på så vis fungera som ett regelkomplex rörande ensidiga och gemensamma misstag³³. Bedömningen skall enligt Christensens förslag ske på följande vis: först skall testas om den som rättshandlat verkligen begått ett misstag. Härfter skall ställning tas till om misstaget är gemensamt eller ensidigt. Om det är ensidigt är nästa steg att undersöka huruvida misstaget varit synbart för motparten och, om så fallet, företas en objektiv bedömning av hur detta skall påverka avtalsbundenheten. Om det däremot rör sig om ett gemensamt misstag saknas anledning att undersöka synbarheten. Ett misstag kan ju inte, enligt Christensen, vara synbart för den som gör samma misstag. Vid sidan om förutsättningsreglerna anser Christensen att det bör införas en fristående regel för behandling av det hon kallar ”normalt obeaktade förhållanden”³⁴.

Jan Hellner har hävdat att förutsättningsläran i Sverige ofta har tillämpats utanför dess funktion som ogiltighetslära. Den har dessutom ofta använts på områden där man kan göra gällande att den inte är nödvändig och ”drar uppmärksamheten från väsentligheterna”³⁵. Förutsättningsläran används alltmer sällan i gällande rätt. Hellner ser detta som att förutsättningsläran ”kan tyckas avtyna”³⁶. Hellner framför och kommenterar därför ett antal olika möjliga användningsområden för läran, för att klargöra dess roll i gällande svensk rätt. För det första kan läran användas för att bestämma om ett visst agerande är ett kontraktsbrott eller ej. Detta avfärdar Hellner helt och anser att det finns anledning att helt och hållet utesluta dessa fall från lärans tillämpningsområde³⁷. Ett annat användningsområde för läran är att utnyttja den som hjälpmedel vid precisering för väsentlighetsrekvisitet vid

³¹ Rodhe, K: Allmän privaträtt – avtalsrätt – obligationsrätt, SvJT 1971 s 175 ff.

³² Christensen, A: Regler om misstag rörande faktiska förhållanden, TfR 1973 s 311 samt Christensen, TfR 1973 s 482.

³³ Christensen, TfR 1973 s 482 (på s 508 f.)

³⁴ Christensen, TfR 1973 s 482 (på s 507.)

³⁵ Hellner, Advokaten 1988 s 86 ff.

³⁶ Hellner, J: ”Förutsättningslärans rediviva”, Advokaten 1988 s 138 ff.

³⁷ Hellner, Advokaten 1989, s 138 f.

hävning av avtal. Även detta ändamål avvisar Hellner, då han menar att det saknas belägg inom svensk praxis för ett sådant synsätt³⁸. Inte heller bestämmningar om prisavdrag eller rätt till hävning anser Hellner vara att bedöma enligt förutsättningsläran³⁹. Det som då återstår är att se läran som "tolkningshjälp"⁴⁰ inom svensk rätt. Även detta avvisar Hellner. Han menar att lärans "funktion att erbjuda en "mellanlösning" fördunklas, om den också används som tolkningshjälp vid alla slags kontraktsrättsliga tvister"⁴¹. Således kan Hellner bara finna två egentliga användningsområden för läran; som en ogiltighetsanledning, vilken går något utöver 33 § AvtL samt som en mellanlösning i de situationer då normala kontraktsrättsliga sanktioner inte är berättigade.

Bert Lehrberg är den som senast producerat ett större arbete om förutsättningsläran. Lehrberg lade år 1989 fram en doktorsavhandling inom ämnet. Undersökningen i Lehrbergs avhandling begränsas till att precisera förutsättningslärans innehåll då den tillämpas på förmögenhetens område.⁴² Lehrberg begränsar sig dessutom till att sätta svensk rätt i centrum för sin utredning, vilket framför allt kan förklaras med att rättslikheten i Norden är stor och flertalet av de publicerade utredningarna kring förutsättningsläran grundas på material från flera av länderna. Exempelvis har dansk doktrin fått stort utrymme i svensk rättstillämpning. Lehrbergs avhandling "återuppväckte" förutsättningsläran och han är även den förste rättsvetenskapsman på ganska lång tid som försvarar läran och faktiskt anser att den behövs. Lehrbergs åsikter om läran presenteras utförligare nedan i kapitel fyra.

2.3 Förutsättningsbegreppet

Enligt Nationalencyklopedin⁴³ betyder ordet förutsättning "(antagen) omständighet som utgör en nödvändig grund (för ngt)"⁴⁴. Inom doktrinen omtalas även om olika typer av förutsättningar; oriktiga och bristande förutsättningar, medvetna och omedvetna förutsättningar samt typförutsättningar och individuella förutsättningar. Distinktionen emellan dessa är av större intresse, framför allt då de olika författarna inom doktrinen tillmäter olika typer av förutsättningar relevans på olika sätt. Skillnaderna mellan olika typer av förutsättningar diskuteras därför kort här nedan⁴⁵

³⁸ Hellner, Advokaten 1989, s 138 (på s 139.)

³⁹ Hellner, Advokaten 1989, s 138 (på s 139.)

⁴⁰ Hellner, Advokaten 1989, s 138 (på s 140.)

⁴¹ Hellner, Advokaten 1989, s 138 (på s 141.)

⁴² Lehrberg, Förutsättningsläran, s 29.

⁴³ Oftast slås ord upp i SAOB, när dess innebörd sökes. NE erbjuder dock modernare formuleringar, varför denna källa använts här.

⁴⁴ <http://www.ne.se>.

⁴⁵ Se Lehrberg, Förutsättningsläran, s 79 ff.

2.3.1 Oriktiga och bristande förutsättningar

Felaktiga förutsättningar delas in i oriktiga och bristande förutsättningar. En förutsättning är *oriktig* om den varit felaktig redan vid löftets avgivande. En förutsättning som slår fel på grund av händelser efter avgivandet av löftet är däremot *bristande*. Skillnaden fallen emellan får betydelse i relation till ogiltighetsgrunderna i avtalslagen. Som exempel på oriktiga förutsättningar anger Lehrberg att en person av misstag betalar en summa pengar till någon, i den felaktiga tron att han stod i skuld till betalningsmottagaren⁴⁶. För att exemplifiera bristande förutsättningar anger Lehrberg att en person skänker möbler avsedda för det framtida gemensamma hemmet till sin fästmö eller fästman, men förlovningen bryts. Trots att dessa exempel ovan kan vara lätta att särskilja, är det i det praktiska rättslivet inte alltid lika enkelt att dra en klar skiljelinje mellan oriktiga och bristande förutsättningar. Lehrberg menar att skillnaden till exempel kan bero på hur förutsättningen formuleras. En händelse som medför att en förutsättning brister kan enligt honom sålunda ändå vara att betrakta som en riktig förutsättning!⁴⁷

2.3.2 Medvetna och omedvetna förutsättningar

En medveten förutsättning föreligger då löftesgivaren *medvetet* utgått från ett visst förhållande vid avtalets ingående. En omedveten förutsättning är däremot en sådan som löftesgivaren inte räknat med, men som hade kunnat få betydelse om han hade gjort det. Distinktionen dessa emellan är svår och har behandlats grundligt inom doktrinen⁴⁸. Vissa författare, så som Lennart Vahlén⁴⁹ samt Ulf Holmbäck⁵⁰ och Anna Christensen⁵¹, har hävdade att det enbart är medvetna förutsättningar som kan komma att bli bestämmande för ett avtals innehåll. Christensen menar att begreppet omedveten förutsättning innehåller en motsägelse, i och med att en sådan förutsättning som kan komma att tilläggas relevans inom förutsättningsläran alltid är ett antagande om ett faktiskt förhållande⁵². Lehrberg menar däremot att för riskavvägningen spelar distinktionen mellan medvetna och omedvetna förutsättningar inte någon roll alls. Han hävdar istället att omedvetna förutsättningar utgör någon form av förutsättningarnas ”force majeure” – förutsättningar som snarast är att hänföra till oförutsägbara händelser. Även Stang menar att det är möjligt att agera utifrån såväl medvetna som omedvetna förutsättningar. Han menar att även om personen som agerat själv inte är medveten om en förutsättning, kan detta faktum ändå ha kommit till uttryck i hans agerande⁵³.

⁴⁶ Lehrberg, Förutsättningsläran, s 80.

⁴⁷ Lehrberg, Förutsättningsläran, s 82 f.

⁴⁸ För en god sammanfattning av doktrinen, se till exempel Holmbäck, s 57 ff. eller Lehrberg, Förutsättningsläran, s 91.

⁴⁹ Vahlén, TfR 1953 s 394 (på s 397f.)

⁵⁰ Holmbäck, s 89.

⁵¹ Christensen, TfR 1973 s 311 samt Christensen, TfR 1973 s 482.

⁵² Christensen, TfR 1973 s 311, s 324.

⁵³ Stang, Vildfarelse, s 61.

2.3.3 Typförutsättningar och individuella förutsättningar.

Individuella förutsättningar är förutsättningar som är unika för det aktuella fallet, emedan typförutsättningar är sådana som normalt är för handen vid ett löfte av den typ som är aktuell. Bland annat Ussing lägger stor vikt vid skillnaden mellan typförutsättningar och individuella förutsättningar. Han menar att synbarhetskravet till viss del kan eftersättas vid typförutsättningar samt att typförutsättningar presumeras föreligga⁵⁴. Enligt Lehrberg är det emellertid så att typförutsättningarna skiljer sig från de individuella förutsättningarna enbart genom det faktum att typförutsättningarna är normalt förekommande vid en viss typ av löften. De måste dock inte vara relevanta, utan det räcker med att förutsättningens existens är typisk.⁵⁵ Lassen däremot avsåg dock med typförutsättningar sådana förutsättningar som regelmässigt är att uppfatta som viljebegränsningar. Lassen menade således att det här i det närmaste var tal om någon form av utfyllande regler⁵⁶. Det kan dock vara svårt att skilja mellan typförutsättningar och individuella förutsättningar.

2.3.4 Underförstådda avtalsvillkor

Ovan har framhållits att en förutsättning är ett antagande om något som ingått i löftesgivarens bevekelsegrunder. Ordet förutsättning kan dock även användas i betydelsen underförstått avtalsvillkor. Det är det på sin plats att kort uppmärksamma skillnaden mellan förutsättningar och underförstådda avtalsvillkor. Adlercreutz anför att som underförstått avtalsvillkor räknas *”vad som varit uppe i parternas medvetande och blivit föremål för deras beslut”*⁵⁷. Utmärkande för en förutsättning menar däremot Adlercreutz *”(---) är att parterna inte tagit ställning till eventualiteten att den är eller i framtiden kan bli felaktig.”*⁵⁸ Adlercreutz inser dock själv att detta är en svårtillämpad tumregel och medger att gränsdragningen dem emellan är svår att göra.

2.3.5 Begreppet förutsättningsläran

Även begreppet förutsättningsläran har i doktrinen givits ett antal olika innebörder och tolkningar. Bert Lehrberg urskiljer åtminstone fem tänkbara betydelser av termen, vilka samtliga torde ha förekommit i doktrinen⁵⁹: Ett rättsområde, en tanke- eller förklaringsmodell, speciella förutsättningsregler, en i princip självständig rättsregel samt en allmän

⁵⁴ Se: Ussing, H: ”Bristende forudsætninger”, Köpenhamn 1918, s 103.

⁵⁵ Lehrberg, förutsättningar, s 96.

⁵⁶ Lassen, J: Haandbog i obligationsretten, Almindelig del, tredje upplagan, Köpenhamn 1917-1920,

⁵⁷ Adlercreutz, A: Avtalsrätt II, femte upplagan, Lund 2001, s 42.

⁵⁸ Adlercreutz II, s 42.

⁵⁹ Se Lehrberg, Förutsättningsläran, s 24 ff.

rättsgrundsats. Här nedan kommer dock läran att betraktas enligt sin vanligaste tolkning, som en allmän rättsgrundsats, varför frågan om termen förutsättningsläran här nedan lämnas därhän.

2.4 Inledande beskrivning av förutsättningsläran

Den i Sverige (och Norden) dominerande objektiva förutsättningsläran⁶⁰ anses i sin nuvarande form ha följande rekvisit, vilka fastställts i praxis: väsentlighetsrekvisitet, synbarhetsrekvisitet och riskrekvisitet.

2.4.1 Väsentlighetsrekvisitet

Väsentlighetsrekvisitet innebär att förutsättningen skall ha inverkat på den rättshandlandes vilja att handla. För att en förutsättning skall anses vara väsentlig krävs således att löftesgivaren inte skulle ha avgivit löftet på samma villkor om han känt till att förutsättningen var felaktig.⁶¹ Rekvisitet innehåller alltså ett hypotetiskt prov, vilket innebär ett försök att utröna huruvida löftesgivaren skulle ha handlat på samma vis, även om han eller hon vid löftets avgivande var medveten om att förutsättningen var felaktig. Om det kan visas att han under sådana omständigheter inte skulle ha avgivit löftet, är rekvisitet uppfyllt⁶². I lagstiftningen motsvaras väsentlighetsrekvisitet till exempel av krav på kausalitet mellan ogiltighetsgrunder och löften⁶³. Enligt Lehrberg berörs väsentlighetsfrågan i de flesta fall inte alls, då det i princip alltid står utom allt tvivel att förutsättningen är väsentlig⁶⁴. Denna inställning är nästan intuitiv – en part skulle sannolikt inte bry sig om att försöka hävda sin rätt om han eller hon inte fann förutsättningen i fråga väsentlig.

Ett skolexempel på vad som anses väsentligt är det följande; En fader har beställt en brudklänning åt sin dotter, vars bröllop plötsligt blir inställt då förlovningen slås upp. Hade fadern vetat om att hans dotter inte skulle gifta sig hade han sannolikt inte gått med på att köpa en icke returnerbar skraddarsydd brudklänning.

2.4.2 Synbarhetsrekvisitet

Till skillnad från väsentlighetsrekvisitet behandlar synbarhetsrekvisitet löftesmottagarens perspektiv. För att rekvisitet skall vara uppfyllt krävs att löftesmottagaren skall ha insett, eller bort inse, att löftet framkallats av en

⁶⁰ Om objektiva och subjektiva versioner av förutsättningsläran, se ovan i kapitel två samt nedan i kap fyra.

⁶¹ Lehrberg, Förutsättningsläran, s 26.

⁶² Lehrberg, Omförhandlingsklausuler, s 48.

⁶³ Lehrberg, SvJT 1990, s 187 ff.

⁶⁴ Lehrberg, Förutsättningsläran, s 181.

förutsättning. Både det faktum att förutsättningen föreligger samt att den är väsentlig för löftesgivaren måste vara synbart. Enligt Lehrberg finns dock två undantag: (1) förutsättningens förhandenvaro behöver ej vara synbar om det gäller typförutsättningar. Dessa är förutsättningar som normalt är för handen vid ett löfte av den typ som är aktuell. (2) Förutsättningens väsentlighet behöver ej vara synbar om det gäller typiskt väsentliga förutsättningar – förutsättningar som *normalt sett* är väsentliga i alla tänkbara fal. Skillnaden emellan dessa två kan vara hårfin, men följande exempel kan kanske belysa skillnaden: Antag att en person säljer en bostadsrättslägenhet. Det är normalt sett väsentligt för en säljare att vederlag kommer att utbetalas. Detta faktum är således en typiskt väsentlig förutsättning. En typförutsättning i fallet är att handpenning erlägges vid kontraktsskrivning, vilket är kutym inom branschen och därför också en förutsättning som en säljare av en bostadsrätt normalt sett kan utgå ifrån. Dessa två typer av förutsättningar, vilka beskrivs mer ingående nedan, måste löftesmottagaren normalt räkna med. Lehrberg uttrycker rekvisitet på ett mer generellt vis: ”En förutsättning är inte relevant, om löftesmottagaren haft fog för att anta att kännedom om sådana omständigheter som de, genom vilka förutsättningen slagit fel, ej skulle ha avhållit löftesgivaren från att avge löftet på samma villkor”⁶⁵ Synbarhetsrekvisitet kan således ses som en form av skydd för god tro.

2.4.3 Riskrekvisitet

Riskrekvisitet utgör det som traditionellt sett kallas för den avslutande relevansbedömningen. Här bedöms huruvida förutsättningen i fråga skall tilläggas relevans samt hur riskbördan skall fördelas. HD har i flera fall valt att låta löftesmottagaren stå risken för att en synbar och väsentlig förutsättning slagit fel⁶⁶. Riskrekvisitet behandlas ingående nedan i kapitel fyra, varför det ej utvecklas närmare här.

2.5 Komparativt perspektiv

Som ovan beskrivits har förutsättningsläran framför allt utvecklats i först Danmark och senare även i Sverige. Då rättsutvecklingen i princip varit gemensam för de båda länderna, får det anses att läran har samma innebörd och betydelse i Danmark som i Sverige. Även i Norge är läran allmänt accepterad. Den nordiska rättslikhet som i övrigt råder på avtalsrättens område till trots, så tillämpas dock förutsättningsläran inte alls i Finland. Förutsättningsproblem löses där utan en definierad lära. Istället görs helhetsbedömningar i varje individuellt fall. Bland annat Taxell hävdar att det numera saknas anledning att över huvud taget införa en förutsättningslära i Finland, dels då läran tillämpats mycket sällan, dels då läran kritiserats och ifrågasatts i resten av Norden⁶⁷.

⁶⁵ Lehrberg, SvJT1990, s 187 ff.

⁶⁶ Se exempel ur praxis nedan i kapitel 4.

⁶⁷ Taxell, L E: ”Avtal och Rättsskydd”, Åbo 1972, s 86.

Trots att förutsättningsläran introducerades av en tysk rättsvetenskapsman, saknas inom tysk rätt en motsvarighet till läran så som den är utformad i Norden. Det var från början meningen att Windscheids förutsättningsregler skulle kodifieras i BGB. På grund av att läran kom att kritiseras hårt av andra tyska rättsvetenskapsmän, blev det dock aldrig så⁶⁸. Efter tillkomsten av BGB har dock två läror utvecklats: *geschäftsgrundlage* samt *ergänzende auslegung*, vilka har stöd i 157 § samt 242 § BGB.

Det är svårt att dra generella slutsatser om tillämpningen av en förutsättningslära i fransk rätt, varken inom eller vid sidan av civilkoden erbjuds möjlighet till sådana tolkningar⁶⁹. Inom engelsk rätt saknas en direkt motsvarighet till läran, men det finns en del liknande principer. Dessa återfinns även inom amerikansk rätt och beskrivs här nedan.

I USA har förutsättningsläran, enligt Lehrberg, sin närmaste motsvarighet i läran om *mistake*.⁷⁰ Denna lära bygger på i princip samma problemformulering som förutsättningsläran, men omfattar enbart misstag om vid avtalslutet föreliggande fakta⁷¹. I de fall då ett gemensamt misstag, *mutual mistake*, föreligger leder detta generellt sett till att avtalet skall återgå. I fall då enbart den ena parten har misstagit sig gäller dock att misstaget är relevant och således kan få rättslig betydelse, enbart om motparten haft eller borde ha haft vetskap om misstaget. För fall då en förutsättning slår fel på grund av omständigheter som inträffat efter avtalslutet tillämpas i USA istället lärorna om *frustration* eller läran om *impracticability*.

Även inom den internationella rätten har förutsättningsfall berörts. Här nedan berörs kortfattat UNIDROIT⁷² och European principles⁷³. Även

UNIDROIT är ett institut med säte i Rom, som verkar för ett internationellt förenhetligande av handelsrätten⁷⁴. UNIDROIT utvecklade år 1994 *Unidroit Principles of International Commercial Contracts*, vari återfinns stadganden som till sin utformning till viss del för verkan av felaktiga förutsättningar. Precis som inom anglosaxisk rätt handlar det om regler om *mistake*. I UNIDROIT artikel 3.4 definieras *mistake*: ”*Mistake is an erroneous assumption relating to facts or to law existing when the contract was concluded*”⁷⁵. I artikel 3.5 diskuteras i vilka situationer dessa ”misstag” är relevanta. Generellt gäller att möjlighet att frånträda avtalet enbart ges i de fall då ”*the mistake was of such importance that a reasonable person in the*

⁶⁸ Svensson, O: Viljeförklaringen och dess innehåll, Malmö 1996, s 51.

⁶⁹ Lehrberg, Förutsättningsläran, s 56.

⁷⁰ Lehrberg, Förutsättningsläran, s 60.

⁷¹ Calamari, J. D.; Perillo, J. M.: The Law of Contracts, Fourth edition, West Publishing Company, New York, 1998, s 347 ff.

⁷² I bilaga A finns de berörda artiklarna i fulltext.

⁷³ I bilaga B finns de berörda artiklarna i fulltext

⁷⁴ Adlercreutz, A: Avtalsrätt I, elfte upplagan, Lund 2000, s 41.

⁷⁵ UNIDROIT principles of international commercial contracts, Rom 1994, artikel 3.4.

same situation as the party in error would only have concluded the contract on materially different terms or would not have concluded it at all if the true state of affairs had been known"⁷⁶. Förutom detta generella krav, ställs även ett antal specifika rekvisit upp. Exempelvis skall motparten antingen ha svävat i samma villfarelse, eller i alla fall känt till eller bort ha känt till misstaget. I artikelns punkt 2 räknas de fall upp, då ett misstag ej är relevant. Exempel på en sådan situation är grov oaktsamhet. I UNIDROIT artikel 6.2 ges möjlighet till omförhandling av avtalet om det inträffat något som "fundamentally alters" avtalsförhållandet och jämvikten parterna emellan. Detta rekvisit är enligt Lehrberg opreciserat, men kan till viss del liknas vid förutsättningslärans traditionella subjektiva väsentlighetsrekvisit⁷⁷. I UNIDROIT principles påpekas även att den felfördelade parten ej kan åberopa att en förutsättning förfelats, om denne själv orsakat att förutsättningen slagit fel. I artikel 6.2.3 omtalas effekterna av hardship⁷⁸, nämligen att omförhandling kan komma att ske. Omförhandling kan liknas vid jämkning och det är också den rättsföljd som domstolen kan nå om tvisten tas till domstol.

Under senare år har Principles of European Contract law, "PECL", utarbetats. PECL innehåller i artikel 4:103 en reglering av mistake, vilken motsvarar artikel 3.4 och 3.5 i UNIDROIT principles. I artikel 6:111 regleras förändrade förhållanden. Detta motsvarar det liknande stadgandet i UNIDROIT principles artikel 6.2.

Vad gäller EG-rätten, så saknas i dagsläget reglering av avtalsrätt. Därmed kan inga jämförelser med EG-rätten göras. Det pågår dock samarbeten på flera håll inom gemenskapen för att försöka genomföra harmoniseringar inom området. Ett exempel på detta är The study group for a European Civil Code⁷⁹.

⁷⁶ UNIDROIT, artikel 3.5.

⁷⁷ Lehrberg, Omförhandlingsklausuler, s 73.

⁷⁸ Hardship definieras i artikel 6.2.2.

⁷⁹ Ramberg, J; Hultmark, C: Allmän Avtalsrätt, sjätte upplagan, Stockholm 2002.

3 Förutsättningsläran och skriven rätt

Många fall av felaktiga förutsättningar regleras i lag, framför allt i AvtL:s tredje kapitel. Det finns dock ett antal situationer som inte omfattas av lagen. För dessa fall kan förutsättningsläran, vilken generellt sett ses som ett komplement till AvtL:s ogiltighetsgrunder, användas. Det anses, i linje med detta, att läran således enbart bör tillämpas i de fall som lagstiftaren lämnat oreglerade. Lehrberg hävdar dock att förutsättningsläran och AvtL:s ogiltighetsregler är kumulativa och att läran således kan användas även inom de områden som regleras av de speciella ogiltighetsreglerna⁸⁰. Flera författare, däribland F. Vinding Kruse, menar att det är klokt av lagstiftaren att låta förutsättningsläran fortbestå oreglerad i lag. Kruse menar att ämnet är för komplicerat för att lagfästas och att det istället bäst utvecklas genom ett samarbete mellan vetenskap och praxis⁸¹. Lehrberg däremot menar att det inte bara vore rimligt utan även lämpligt att lagfästa förutsättningsläran, om inte annat som en erinran om reglerna om förutsättningar. Han har även presenterat ett lagförslag till en 33a § AvtL, där förutsättningsreglerna skulle lagfästas⁸².

3.1 Förutsättningsläran och några speciella ogiltighetsregler

Här nedan kommenteras kort de två stadganden i AvtL:s ogiltighetskatalog som har närmast relation till förutsättningsläran, nämligen 30 och 32 §§ AvtL.

3.1.1 30 § Avtalslagen

30 § AvtL behandlar svek. För tillämpning av stadgandet krävs dels ond tro hos medkontrahenten och dels ett svikligt förledande, vilket skall ha ett kausalsamband med rättshandlingen. Detta krav på kausalsamband försvårar således tillämpningen av stadgandet. Den stora skillnaden mellan 30 § AvtL och förutsättningsläran är att för tillämpning av 30 § krävs det ett medvetet svikligt agerande, medan förutsättningsläran kan tillämpas även om uppgifterna lämnats i god tro. Detta kommenteras ytterligare nedan, se till exempel analysen av NJA 1985 s 178 ("Kalmar Varv".) Rättsföljden vid tillämpning av 30 § AvtL är ogiltighet⁸³.

⁸⁰ Lehrberg, SvJT 1990, s 187 ff.

⁸¹ Vinding Kruse, TfR 1952 s 369 ff.

⁸² Se Lehrberg, SvJT 1990, s 187 ff.

⁸³ Grönfors K: Avtalslagen, tredje upplagan, Göteborg 1995 s 190.

3.1.2 32 § Avtalslagen

32 § AvtL behandlar förklaringsmisstag. Ett förklaringsmisstag föreligger när förklaringen till följd av ett misstag fått annat innehåll än vad löftesgivaren åsyftat. Typiska fall av förklaringsmisstag är till exempel felskrivningar och missförstånd av ordens gängse innebörd. 32 § 1 st AvtL ger uttryck för tillitsprincipen, vilken är dominerande inom svensk rätt. Tillitsprincipen kan kort sägas innebära att en godtroende part skall kunna förlita sig på att den information han eller hon erhållit är riktig. Om misstaget däremot avser någonting som ligger utanför förklaringen föreligger dock ett motivmisstag⁸⁴ och förutsättningsläran kan komma att tillämpas⁸⁵.

I 32 § AvtL uppställs ett krav på orsakssamband mellan misstaget och löftets avfattning, vilket går att jämföra med förutsättningslärans väsentlighetsrekvisit. Förutsättningslärans synbarhetsrekvisit motsvaras av kravet på att misstaget skall ha varit synbart, vilket uppställs i stadgandet. Enligt praxis är rättsföljden vid tillämpning av 32 § ogiltighet⁸⁶ eller omtolkning⁸⁷.

3.2 Förutsättningsläran och generalklausulerna

3.2.1 33 § Avtalslagen

När det gäller motivvillfarelse, *error in motivis*, så behandlas detta inom ramen för 33 § AvtL eller förutsättningsläran. Vad som är viktigt att poängtera är att det enbart är oriktiga förutsättningar som behandlas inom ramen för 33 § AvtL. Bristande förutsättningar får istället hanteras på annat vis, såsom genom tillämpning av förutsättningsläran. Typfall vid tillämpning av 33 § AvtL är ohederligt förtigande, vilket innebär att motparten ej upplyst om sådant han eller hon haft vetskap om samt att det varit ohederligt att ej dela med sig av denna information. Exemplet visar att det inte krävs ett aktivt svekfullt beteende för att stadgandet skall kunna tillämpas, utan även situationer då motparten förhållit sig medvetet passiv ligger inom 33 § AvtL:ns tillämpningsområde det räcker att medkontrahenten insett villfarelsen. Förutsättningslärans bestånd efter införandet av 36 § AvtL kan därför tänkas höra samman med dess intima förhållande med 33 § AvtL⁸⁸. En anledning till att förutsättningsläran lämnats oreglerad av lagstiftaren är enligt Grönfors just detta nära förhållande till 33 § AvtL.

⁸⁴ Så kallad *error in motivis*, vilken beskrivs ovan i kapitel två.

⁸⁵ Se Lehrberg, B: Avtalsstolkning, andra upplagan, Kappelshamn 1998, s 166.

⁸⁶ Grönfors s 194.

⁸⁷ För ytterligare kommentarer om omtolkning, se Karlgren, H: Tolkning och omtolkning – i relation till misstagsregeln i 32 § avtalslagen, SvJT 1966 s 161.

⁸⁸ SOU 1974:83, s 42.

Precis som i de flesta fall av tillämpning av förutsättningsläran är rättsföljden av 33 § ogiltighet, med skillnaden att partiell ogiltighet ej medges vid tillämpning av 33 §. Istället är det så att 33 § leder till att den omstridda rättshandlingen ”ej må göras gällande”⁸⁹. Se även nedan under kapitel fyra för en utförligare diskussion om rättsföljdsproblematiken.

3.2.2 36 § Avtalslagen

Det var aldrig självklart att förutsättningsläran skulle bestå, varken före eller i samband med införandet av 36 § AvtL. Redan år 1953 diskuterade Vahlén frågan om förutsättningslärans bestånd, 20 år innan generalklausulens införande.⁹⁰ I utredningen om generalklausulens införande⁹¹ från år 1974 behandlades förutsättningsläran enbart mycket översiktligt och frågan om hur införandet av den nya lagregeln skulle påverka läran diskuterades över huvud taget inte. I propositionen nämndes förutsättningsläran mycket kortfattat och det uttrycktes att den nya generalklausulen inte helt skulle ersätta förutsättningsläran, men att läran i och med införandet av 36 § AvtL skulle få en mer begränsad betydelse än tidigare.⁹²

Gränsdragningen mellan tillämpningen av förutsättningsläran och 36 § AvtL är varken klar eller väldefinierad. Efter studier av rättspraxis satte Lehrberg år 1986 upp en huvudtes för hur distinktion mellan användningsområdet för 36 § AvtL respektive förutsättningsläran skulle göras. Han menar att förutsättningsläran skall tillämpas om det föreligger ett förhållande som medför att avtalet blir oskäligt mot den ene parten därför att denne vid avtalslutet inte räknat med att detta förhållande skulle föreligga eller inträffa. Om det som inträffat däremot medför att det aktuella avtalsvillkoret är oskäligt, oavsett förutsättningen, bör istället 36 § AvtL användas. Detta ställningstagande har kritiserats av Thomas Wilhelmsson⁹³. Wilhelmsson menar att Lehrbergs ställningstagande – om det ställs på sin spets – är lagstridigt. Wilhelmssons kritik är således formalistisk: *”Om vi har ett lagstadgande, en generalklausul, i vilken anges att alla slags omständigheter, bl.a. förhållandena vid avtalslutet, skall beaktas vid dess tillämpning, kan man väl inte blott med hänvisning till existensen av en konkurrerande lära förklara en viktig omständighet (förutsättningen) irrelevant?”*⁹⁴ Wilhelmsson hävdar även att detta synsätt leder till att jämkning kan försvåras eller till och med omöjliggöras. Lehrberg genomförde 1985 en grundlig studie av praxis sedan generalklausulens införande och nådde följande resultat; i de fall där 36 § har tillämpats har det sällan rört sig om oriktiga förutsättningar. Vad gäller bristande

⁸⁹ Grönfors, s 208.

⁹⁰ Vahlén, TfR 1953 s 394 ff.

⁹¹ SOU 1974:83 ”Generalklausul i förmögenhetsrätten”.

⁹² NJA II 1976 nr 4 ”Generalklausul”, s 269 f.

⁹³ Wilhelmsson, T: Anmälan av Bert Lehrberg, Förutsättningsläran, SvJT 1989 s 451 ff.

⁹⁴ Wilhelmsson, s 459.

förutsättningar har det i alla domar utom en⁹⁵, där förutsättningsläran tillämpats, gjorts hänvisningar till generalklausulen⁹⁶.

En ytterligare skillnad emellan 36 § och förutsättningsläran är rättsföljden. Detta behandlas utförligt i kapitel fem, men generellt sett kan sägas att 36 § AvtL tillämpas i fall då partiell ogiltighet eller jämkning önskas, medan förutsättningsläran oftast används då total ogiltighet önskas.

3.3 I lag reglerade förutsättningsfall

Verkan av felaktiga förutsättningar behandlas även inom ramen för lagstiftning om olika avtalstyper, såsom exempelvis regler om fel och dröjsmål vid köp. I dessa fall kan man säga att köparen förutsätter att varan skall levereras i tid samt att den skall ha vissa egenskaper. Om dessa förutsättningar skulle visa sig vara felaktiga kan köparen med hänvisning till Köplagen häva köpet samt i vissa fall även göra andra rättsföljder gällande. Den förutsättningslära som presenteras här nedan är tänkt att användas i de fall som ej täcks av den skrivna rätten.

⁹⁵ NJA 1981 s 269.

⁹⁶ Lehrberg, B: 36 § avtalslagen och förutsättningsläran, SvJT 1986, s 249 (på s 253.)

4 Relevansbedömningen i förutsättningsläran

Relevansbedömningen är enligt min mening både förutsättningslärans styrka och dess svaghet. Styrkan ligger i att relevansbedömningen möjliggör tillämpning av läran i de fall då alla andra möjligheter till rättslig prövning av ett specifikt fall är uttömda. Å andra sidan kan relevansbedömningen ses som en svaghet med förutsättningsläran. I och med att relevansbedömningen ofta sker på ett individuellt vis kan den bli oförutsägbar och är därför alltid i viss mån subjektiv. Mot detta resonemang kan naturligtvis framföras kritik. Det är varken svårt eller felaktigt att hävda att relevansbedömningen kan vara typiserad. Problemet med ett sådant synsätt är dock, enligt min mening, att praxis ännu idag är så pass vag att det är svårt att diskutera existensen av en formellt typiserad förutsättningslära⁹⁷.

Riskrekvisitet är det centrala rekvisitet i läran. Genom riskbedömningen avgörs om en väsentlig och synbar förutsättning skall tillåtas inverka på avtalsbundenheten. Riskrekvisitet är på ingalunda sätt ett enhetligt rekvisit, utan snarare en sammanfattning av olika hänsyn som skall tas vid relevansbedömningen av den aktuella förutsättningen⁹⁸. HD har till exempel uttalat att löftesmottagaren skall bära risken för förutsättningens felaktighet om ”särskilda omständigheter föreligger som gör detta lämpligt och rimligt”⁹⁹. Adlercreutz anger rättshandlingens art, förutsättningens beskaffenhet samt parternas möjlighet att överblicka riskerna som exempel på de faktorer som kan få betydelse vid relevansbedömningen.

Riskfrågan hanteras olika inom de subjektiva respektive objektiva lärorerna och är i princip det enda som skiljer de olika varianterna av läran från varandra. Enligt de subjektiva lärorerna blir ena eller båda parternas hypotetiska vilja bestämmande för förutsättningens relevans. Lösningen skall enligt Adlercreutz sökas i parternas inställning vid avtalsslutet och hur de i det läget skulle ha behandlat frågan. I de objektiva lärorerna avgörs istället relevansfrågan utifrån vad som är en objektivt lämplig riskfördelning.¹⁰⁰ I den kombinerade läran hanteras risken olika beroende på vilken grupp av förutsättningar som det aktuella fallet kan hänföras till. Lehrberg har dessutom presenterat en teleologisk metod för riskbedömningen. Även om kritik kan framföras mot den bör den dock beaktas.

4.1 Relevansbedömningen i den subjektiva

⁹⁷ För en utförligare diskussion om vilka slutsatser det är möjligt att dra av praxis, se nedan i kapitel 4.7.

⁹⁸ Se Lehrberg, *Förutsättningsläran*, s 277.

⁹⁹ Se NJA 1981 s 269, s 271.

¹⁰⁰ Se Adlercreutz I, s 277.

förutsättningsläran

Här nedan kommenteras de två främsta subjektivisternas, Windscheids och Lassens, relevansbedömningsmetoder.

4.1.1 Windscheid

I Windscheids förutsättningslära utformades följande bedömningsregler. Relevans förelåg

1. när förutsättningen deklarerats i viljeförklaringen,
2. när förutsättningen framgått av viljeförklaringens innehåll,
3. när förutsättningen framgått av viljeförklaringens innehåll i övrigt, samt
4. när förutsättningen framgått av de omständigheter som ledsagade viljeförklaringen.

I det första fallet, när förutsättningen deklarerats i viljeförklaringen menade Windscheid att ingen tvekan föreligger om att förutsättningen bör tillerkännas relevans. Lehrberg menar att Windscheid här har jämställt förutsättningsviljan med den vilja som uppbär en betingelse¹⁰¹. I det andra fallet menade Windscheid att en förutsättning kunde framgå av viljeförklaringens innehåll. Här talar Windscheid om förhållandenas gestaltning som en förutsättning för löftesgivaren. Han menade att det bakom varje förmögenhetsdisposition fanns ett ”första syfte” som var sådant att det framgick att löftesgivaren inte önskade vara bunden av avtalet om detta syfte ej uppnåddes. Detta första syfte kunde enbart uppnås om förhållandena gestaltade sig på ett visst sätt. I och med att löftesgivaren visste detta utgjorde dessa ”förhållandenas gestaltning” en relevant förutsättning för honom. I det tredje fallet menar Windscheid att förutsättningar skall tilläggas relevans om de framgått av viljeförklaringens innehåll i övrigt. Här relaterar Windscheid till fall som skall ges rättslig relevans, trots att de ej utgör förmögenhetsdispositionens ”första syfte”. I det fjärde och sista fallet menade han att förutsättningen dessutom kunde framgå av de omständigheter som ledsagade viljeförklaringen. Här räcker det inte med att förutsättningen objektivt sett kunnat urskiljas, utan det krävs även att den varit synbar för förklaringens mottagare i den meningen att denne de facto kunnat uppfatta förutsättningen¹⁰².

4.1.2 Lassen

Huvuddragen i Lassens lära kan enkelt åskådliggöras med ett citat ur hans verk om obligationsrätt: *”Løftet er ugyldigt, naar det for Løftemodtageren er kjendeligt, at Løftegiveren kun vil af den paagjældende Grund, og at han vilde have taget Forbehold om ikke at ville, dersom han var blevet foranledighet til at udtale sig desangaaende, hvorvid erindres, at*

¹⁰¹ Lehrberg, Förutsättningsläran, s 38.

¹⁰² För det anförda om Windschieds relevansbedömning hänvisas till Lehrberg, Förutsättningsläran, s 37 ff.

*Løftegiveren ikke kan formodes at ville have taget saadant Forbehold, hvis dettes Fremsettelse antageligt vilde have hindret Aftalends Indgaaelse”*¹⁰³. Lassen læra byggde alltså, som tidigare nämnts, på Windscheids læra. Den innehöll dock ett antal betydande förändringar och förbättringar. Lassen poängterade bland annat betydelsen av viljebegränsningar och lade stor vikt vid dessa i relevansbedömningen. Han ställde även upp krav som inte Windscheid gjorde. Han menar att det faktum att en förutsättning varit känd för motparten inte automatiskt gör den relevant, om det inte är känt för denne att förutsättningen utgjorde en viljebegränsning¹⁰⁴. Lassen menade nämligen att det i många fall är så att löftesmottagaren inser att löftesgivaren handlar under en viss förutsättning, men att denne väljer att själv stå risken för antagandets riktighet. Är det så att förutsättningen utgör en sådan viljebegränsning som ovan omtalas, är den automatiskt relevant bara den är synbar¹⁰⁵.

4.1.3 Kort analys av de subjektiva teorierna

Grunden för relevansbedömningen inom den subjektiva förutsättningsläran så som den utformats av Lassen är som framgått just det hypotetiska provet med utgångspunkt i de aktuella avtalsparterna. Ramberg och Hultmark menar att en tillämpning av den subjektiva läran innebär ett företagande av ett ”retroaktivt experiment” och att detta leder till en analys av huruvida den aktuella förutsättningen skulle ha accepterats som ett avtalsvillkor, om den uppmärksammats vid avtalslutet.¹⁰⁶ Lehrberg avvisar de subjektiva förutsättningsteorierna som föråldrade. Han menar att den subjektiva relevansbedömningen ibland inte ger något utslag alls och att det dessutom saknas stöd i rättskällorna att låta en hypotetisk partsvilja få avgörande betydelse i förutsättningsfall¹⁰⁷. Även Adlercreutz ställer sig negativ till den subjektiva förutsättningslärans relevansbedömning. Han menar att ”det säger sig självt att det kan vara svårt att få utslag med denna metod” och att brist på subjektivt material – såsom den hypotetiska partsviljan – gör att objektiva överväganden faktiskt blir avgörande¹⁰⁸.

4.2 Relevansbedömningen i den objektiva förutsättningsläran

Här nedan kommer Møllers och Ussings läror att kommenteras. Det finns naturligtvis flera objektiva förutsättningsläror, men dessa två är de som jag anser vara de mest intressanta att analysera. Møllers læra är intressant framför allt då den är utformad som kritik mot och reaktion på de subjektiva förutsättningsteorierna. Ussings læra är den, som sedan den presenterades,

¹⁰³ Lassen, s 118.

¹⁰⁴ Lassen, s 118.

¹⁰⁵ Holmbäck, s 14.

¹⁰⁶ Ramberg, J; Hultmark C: Allmän Avtalsrätt, femte upplagan, Stockholm 1998, s 178.

¹⁰⁷ Lehrberg, Förutsättningsläran, s 55.

¹⁰⁸ Adlercreutz I, s 277.

varit den dominerande inom nordisk rätt. Därför är det av stort intresse att närmare studera denna version av förutsättningsläran.

4.2.1 Møller¹⁰⁹

Møller hävdade att det vid relevansbedömningen inom förutsättningsläran är viktigt att söka komma ifrån viljan. För att underlätta och strukturera relevansbedömningen uppsatte Møller en indelning av förutsättningsfallen i följande fyra grupper:

1. förutsatt vederlag har uteblivit,
2. fel i den mottagna prestationen,
3. den egna prestationen visade sig ha oväntat värdehöjande egenskaper, samt
4. andra omständigheters indirekta påverkan på löftets för- och nackdelar.

Den första gruppen bygger – precis som Lehrbergs vederlagsprincip – på tanken att alla förutsättningar som rör erhållande av avtalat vederlag generellt sett skall tillmätas relevans. Den andra gruppen som behandlar fel i den mottagna prestationen är en utveckling av denna tanke. Møller ansåg nämligen att även vederlagets egenskaper måste beaktas. Härvid menade han att bedömningar fick göras i de individuella fallen av huruvida förutsättningar om vederlaget var sådana att de praktiskt sett – och inte enbart formellt – skulle tillmätas betydelse¹¹⁰. Vid denna bedömning förespråkade Møller att vägledning skulle sökas i till exempel branschbruk samt hur folk i allmänhet bedömde den aktuella situationen. Vad gäller det faktum att den egna prestationen visade sig vara mer värdefull än löftesgivaren insett, handlar detta naturligtvis om god sed i handel. Møller menade att löftesgivaren inte skulle få tillgodogöra sig en vinst som han inte rimligtvis skulle ha kunnat räkna med vid avtalets ingående¹¹¹. Den fjärde och sista gruppen av förutsättningar rör sådana andra omständigheter som inte gäller vederlaget. Dessa skall enligt Møller generellt sett inte tilläggas relevans om de inte avsett löftesmottagarens förhållanden. När en förutsättning gällde löftesgivarens förhållanden var det givet att denne skulle stå risken men i de fall då förutsättningen inte helt säkert kunde hänföras till endast en av parterna skulle den som lättast kunnat undersöka och utreda förutsättnings förhandenvaro stå risken.

4.2.2 Ussing

Ussings förutsättningslära bygger vidare på Møllers arbete, men är mycket mer utförlig, genomarbetad och systematisk. Ussings systematik bygger på

¹⁰⁹ Då jag, trots ihärdiga försök, inte lyckats finna goda förstahandskällor till denna information har jag nödgats till stor del sammanfatta Møllers lära med hjälp av den information jag fått från andra författare. För detta ändamål har framför allt Bert Lehrbergs avhandling om förutsättningsläran använts.

¹¹⁰ Møller, E: Til Forudsætslæren, UfR 1907 B s 209 ff.

¹¹¹ Møller, s 215.

att olika förutsättningsfall indelas i grupper efter förutsättningarnas karaktär och bedömdes individuellt i de olika grupperna¹¹². Förutsättningsfallen indelades i två huvudgrupper, förutsättningar angående uppnåendet av löftets syfte samt förutsättningar avseende frånvaro av bördor. Den första gruppen indelades i tre undergrupper och den andra i fem. Systematiken är så pass ingående och komplicerad att den här nedan enbart återges i en förenklad version. Inledningsvis diskuteras förutsättningar avseende uppnåendet av löftets syfte, vilket kan indelas i följande tre undergrupper¹¹³:

1. vederlagssyftet,
2. andra till vederlaget knutna syften, samt
3. syften som ej är knutna till vederlaget.

Vederlagssyftet diskuterar Ussing ur tre olika perspektiv. För det första anger han att vederlagsförutsättningar oftast förekommer vid ömsesidigt förpliktande avtal¹¹⁴. Denna förutsättning kan enligt Ussing förekomma i två former, vilka båda är relevanta förutsatt att de är väsentliga; förutsättningen att medkontrahenten är bunden av sitt löfte samt förutsättningen att vederlaget erläggs i behörig ordning. För det andra tar Ussing upp de fall som avser förutsättningar i andra avtal än de som är ömsesidigt förpliktande, men som har nära motsvarighet i förpliktelsen att erlägga ersättning¹¹⁵. Som exempel anger Ussing avtal om lån eller pant. Som ett tredje fall tar Ussing upp betalning och andra liknande uppfylleaserättshandlingar som syftar till att utgöra befrielse från skuld¹¹⁶. Även i dessa fall bör förutsättningar kunna tilläggas relevans i de fall då de är väsentliga.

När det gäller andra till vederlaget knutna syften framför Ussing framför allt två viktiga ståndpunkter. För det första kan en part inte häva ett avtal på den grunden att han går miste om vederlag, eller rätt till sådant, om vederlag faktiskt erlagts i behörig ordning¹¹⁷. Efter att vederlag utgivits menar Ussing att parterna själva får stå risken för vad som inträffar. För det andra menar han att syften som är knutna till vederlaget kan förfelas av olika skäl, nämligen: ett för ena parten säreget intresse förfelas; individuella hinder - mildare former av force majeure - hindrar att vederlaget kan mottagas eller användas; motparten har tagit på sig förpliktelser som är särskilt knutna till vederlaget samt säregna fall där det till vederlaget knutna intresset bortfaller eller förringas av andra skäl¹¹⁸. I de två första fallen menar Ussing att huvudregeln är att relevans inte skall tilläggas dessa typer av förutsättningar, emedan det motsatta gäller för de två sista.

Som en tredje grupp tar Ussing upp syften som ej är knutna till vederlaget¹¹⁹. Här menar han sådana förutsättningar som kan föreligga vid

¹¹² Ussing, Forudsætninger, s 132 ff.

¹¹³ Ussing, Forudsætninger, s 133.

¹¹⁴ Ussing, Forudsætninger, s 134.

¹¹⁵ Ussing, Forudsætninger, s 140.

¹¹⁶ Ussing, Forudsætninger, s 141.

¹¹⁷ Ussing, Forudsætninger, s 143.

¹¹⁸ Ussing, Forudsætninger, s. 144 ff.

¹¹⁹ Ussing, Forudsætninger, s 155 ff.

benefika rättshandlingar, så som till exempel gåva. I dessa fall är förutsättningarna enligt Ussing generellt sett irrelevanta.

Vad gäller förutsättningar avseende frånvaro av bördor delar Ussing in dessa i fem underkategorier¹²⁰:

1. uppfyllelse av avtalet visar sig omöjlig,
2. uppfyllelse av avtalet visar sig vara mer betungande än väntat,
3. uppfyllelsen visar sig vara mer värdefull än väntat,
4. löftesgivarens tillgångare visar sig vara mer begränsade än väntat, samt
5. det är till uppfyllelsen knutet ett individuellt intresse, vilket skall beaktas.

I de fall då uppfyllelse visar sig vara mer betungande än väntat menar Ussing att dessa förutsättningar knappast kan tilläggas relevans, om det inte är så att bristen beror på motpartens agerande¹²¹. Detta är ett rimligt sätt att hantera relevansbedömning av de aktuella fallen, då det mycket väl stämmer överens med skriven rätt, vilket Ussing också påpekar. Han ger exempel ur till exempel arbetsrättslig och kontraktsrättslig lagstiftning. En tredje kategori av fall är de då löftesgivarens prestation vid uppfyllelse av avtalet visar sig vara mer värdefull än väntat¹²². Här menar Ussing att sådana förutsättningar är relevanta vid gåvoavtal¹²³ men i övrigt generellt sett irrelevanta. I ett fjärde fall tar Ussing upp situationer då löftesgivarens tillgångar är mer begränsade än väntat¹²⁴. Även om förutsättningar av denna art i de flesta fall är väsentliga menar Ussing att de ändå inte kan vara relevanta. En part måste ju själv generellt sett stå risken för att hans egna förutsättningar förfelas. Om det går att komma ifrån ett löfte på dessa grunder underminerar det människors vilja att ingå avtal. Som sista punkt tar Ussing upp fall då ett syfte av individuellt intresse av icke-ekonomisk karaktär kan knytas till prestationen¹²⁵. Dessa fall menar Ussing är aldrig, förutom i gåvofall, relevanta.

Något som enligt min mening bör beaktas vid studier av de objektiva versionerna av förutsättningsläran, är att dessa teorier innehåller vissa subjektiva inslag. Detta då individuella förhållanden faktiskt beaktas. Till exempel menar Adlercreutz att även de objektiva lärorna i hög grad baseras på subjektiva kriterier, då både synbarheten och väsentligheten bedöms subjektivt¹²⁶. Det finns således anledning att granska och kritisera även de objektiva förutsättningsteorierna. Framför allt mot Møllers lära kan jag framföra kritik. Även om det enligt min mening alltid är bättre med systematiserade objektiva bedömningskriterier än med subjektiva, så tilltalar

¹²⁰ Ussing, Forudsætninger, s 158.

¹²¹ Ussing, Forudsætninger, s.160 ff.

¹²² Ussing, Forudsætninger, s 168 ff.

¹²³ Hur fallet är med andra benefika avtal berörs dock inte av Ussing, varför det får förutsättas att övriga benefika avtal skall ses som sådana då den aktuella typen av förutsättningar är irrelevanta.

¹²⁴ Ussing, Forudsætninger, s 172 f.

¹²⁵ Ussing, Forudsætninger, s 173.

¹²⁶ Adlercreutz II, s 139.

Møllers lära mig inte alls, då gruppindelningen känns krystad och svårtillämpad. Ussings lära är i så fall mer intressant. Systematiken känns mer logisk och sammanhängande, trots att den är mycket ingående och komplicerad. Kritik mot Ussings lära skulle möjligtvis kunna grunda sig på just det faktum att systematiken är så pass ingående. Ur rättstillämparens synvinkel är grundligheten säkerligen av godo, då den ger god vägledning i hur relevansbedömningen skall ske. Å andra sidan innebär Ussings formalistiska reglering av allehanda fall att mycket lite utrymme för förändring lämnas. Detta är säkerligen en stor del av Ussings syfte med sin strikta systematik; att så långt det är möjligt försvåra individuella, och därmed skönmässiga bedömningar. Lehrberg kritiserar de objektiva lärorna på den grunden att de måste bli ännu mer utförliga för att erbjuda ett bättre alternativ för relevansbedömning än vad de subjektiva lärorna gör. Han hävdar, enligt min mening till viss del med rätta, att Ussings systematik var ”mer ingående än fruktbarande”¹²⁷ och därför gav ett ganska magert resultat.

4.3 Relevansbedömningen i den kombinerade läran

Som ovan nämnts försökte Frederik Vinding Kruse kombinera den subjektiva och den objektiva läran. Han försökte tona ner vissa objektiva drag och framhöll vissa subjektiva. Han löste frågan om relevansbedömningen genom att sätta upp tre olika kategorier av förutsättningar, för vilken riskfrågan hanterades på olika vis¹²⁸:

1. (subjektivt) medvetna förutsättningar,
2. förutsättningar som var självklart underförstådda i avtalet samt
3. förutsättningar som slagit fel på grund av oväntade händelser.

Medvetna förutsättningar skall enligt Kruse tilläggas relevans om följande tre rekvisit är uppfyllda: synbarhet, väsentlighet samt accepterbarhet. Accepterbarhet innebär att förutsättningen inte får vara sådan att löftesmottagaren inte kunde tänkas ha accepterat den, om den varit upptagen till diskussion, eller i alla fall berörd, vid avtalsförhandlingarna¹²⁹.

Vad gäller förutsättningar som varit självklart underförstådda i avtalet, anser Kruse dessa vara avtalade. I dessa fall menar Kruse att domaren istället får utgå från vad en förständig part i ett avtal av den aktuella typen hade ansett vara en relevant förutsättning. Om det dessutom gäller en gemensam förutsättning bör båda parternas uppfattning om förutsättningens relevans beaktas. Även här läggs vikt vid hur en förständig motpart hade agerat. Denna jämförelse med en förständig motpart kan ses som en referens till konceptet *bonus pater familias* – den gode familjefadern, som enligt

¹²⁷ Lehrberg, Förutsättningsläran, s 55.

¹²⁸ För den kommande framställningen om den kombinerade läran hänvisas till Vinding Kruse, F: Ejendomsretten, andra bandet, 3 upplagan, Köpenhamn 1951, s 759 ff.

¹²⁹ Se Lehrberg, Förutsättningsläran, s 53.

gammal romersk rätt representerade hur förnuftiga personer i allmänhet borde agera. Vägledande vid bedömningen bör även vara det samhälleliga perspektivet – vilken lösning på problemet är i det långa loppet den bästa för näringslivet och handeln i allmänhet?

I fallet med förutsättningar som slagit fel på grund av oväntade händelser bör domaren, enligt Kruse, i ännu högre grad än i de två ovanstående fallen göra sitt ställningstagande utifrån hur samhället i allmänhet värderar den aktuella förutsättningen. Här ligger god vägledning i den allmänna värderingen att ingen normal rättshandlande part frivilligt skulle ha gett sig in på ett avtal, om han visste att det fanns en intressekonflikt med motparten.

En positiv effekt av tillämpning av en kombinerad lära är att den ger möjlighet att undvika att den hypotetiska partsviljan används i fall då den enbart är en fiktion. Å andra sidan så läggs stor vikt vid att i övriga fall betona denna hypotetiska vilja, vilket enligt Lehrberg kan leda till att rent olämpliga lösningar på problemet¹³⁰. Poängen med den kombinerade läran är dock att försöka sammanföra två förutsättningsläror som var för sig har vissa brister. Den kombinerade läran verkar vara ett försök att strukturera upp i vilka situationer en subjektiv, respektive objektiv teori är att föredra.

4.4 Lehrbergs teleologiska metod

I inledningen till sin avhandling om förutsättningsläran från år 1989, anger Lehrberg att syftet med avhandlingen är att undersöka ”de närmare betingelserna för att felaktiga förutsättningar skall tilläggas rättslig relevans”¹³¹. För genomförandet av detta presenterar han en egen metod för lösning av relevansfrågorna. Lehrbergs metod, vilken är ett försök att modernisera läran, bygger på Ekelöfs teleologiska metod, vilken genom lagtolkning söker fastställa lagens ändamål. Den teleologiska metoden kan indelas i en subjektiv version, vari vikt läggs vid lagstiftarens vilja, samt en objektiv version, vilken baseras på en avvägning mellan olika juridiska skäl. Ekelöf företräder den så kallade radikalteleologiska skolan, vilken förespråkar att teleologisk tolkning skall användas på alla tolkningsproblem, hela tolkningsprocessen igenom. Denna är en objektiv variant av den teleologiska lagtolkningsläran. Ekelöf menar att lagen utan vidare skall tillämpas på alla så kallade ordinära fall. Denna tolkning kan tänkas leda till vissa samhälleliga verkningar, vilka utgör lagens ändamål. Ändamålet skall i sin tur avgöra tolkningen av så kallade säregna fall.¹³² En fördel med den teleologiska lagtolkningsmetoden är således att den erbjuder en generell lösning, vilken kan tillämpas på både ordinära och säregna fall. På så vis är det logiskt och relevant att anlägga en teleologisk synvinkel på

¹³⁰ Lehrberg, Förutsättningsläran, s 5.

¹³¹ Lehrberg, Förutsättningsläran, s 21.

¹³² Peczenik, A: Juridikens teori och metod, Lund 1995, s 56 ff.

relevansbedömningen inom förutsättningsläran, då det ger generella riktlinjer för hur läran skall hanteras.

Lehrbergs teleologiska metod innehåller ett visst systematiskt inslag som Ekelöf inte har. I Lehrbergs metod läggs vikt vid de så kallade ändamålsprinciper som kan utläsas ur existerande rättsregler. Dessa ändamålsprinciper är grupper av rättregler, vars ”*utformning drar någorlunda i samma riktning*”¹³³. Lehrberg tar i sin avhandling upp sju stycken, vilka kommenteras här nedan: tillitsprincipen, viljeprincipen, godtrosskyddsprincipen, vederlagsprincipen, billighetsprincipen, vinstprincipen samt preventionsprincipen. Han delar även in förutsättningsfallen i tolv olika typer, för att underlätta analysen¹³⁴: Dessa kommer dock inte att kommenteras närmare, då de inte utgör kärnan i Lehrbergs lära.

4.4.1 Principerna

Tillitsprincipen

Det är viktigt att löftesmottagaren kan lita på att avtalsbundenheten kommer att bestå. Detta intresse är dock inte lika skyddsvärt om mottagaren visste att löftesgivaren utgick från en felaktig förutsättning. Enligt Lehrberg har ju löftesmottagaren tagit en medveten risk då denne, genom sin insikt om den felaktiga förutsättningen, hade kunnat undvika att ingå avtalet eller i alla fall informerat motparten om situationen.¹³⁵ Han menar även att undantag som befriar från avtalsbundenhet gentemot godtroende löftesmottagare kan undergräva tilliten till avtal. Tillitsprincipen kan på så sätt sägas vila på samma grundvalar som synbarhetsrekvisitet. 32 § AvtL kan sägas ge uttryck för tillitsprincipen, då förutsättningar här tilläggs relevans enbart i de fall då ond tro förekommit hos löftesmottagaren. Vidare krävs enligt 33 § att motparten måste ha insett villfarelsen för att den skall ges relevans enligt detta stadgande.

Viljeprincipen och godtrosskyddsprincipen

Viljeprincipen hanterar frågan om i vilka fall löftesgivarens vilja är skyddsvärd. Om löftesgivaren inte kunnat förutse att en för honom oförmånlig situation skulle kunna komma att uppstå, är det viktigt att skydda hans intressen. Generellt så är dock löftesgivarens vilja mindre skyddsvärd, om den ens är skyddsvärd alls, i de fall då han kunnat inse att avtalet skulle leda till för honom oförmånliga resultat. Precis som i de fall då tillitsprincipen tvingar löftesmottagaren till ett visst mått av försiktighet, tvingar viljeprincipen löftesgivaren till detsamma. Om en part valt att ingå ett avtal som kan komma att bli oförmånligt, har han eller hon själv valt att ta en risk och skall därmed vara bunden vid avtalet.

¹³³ Lehrberg, Förutsättningsläran, s 69.

¹³⁴ Lehrberg, Förutsättningsläran, s 287.

¹³⁵ Lehrberg, förutsättningsläran, s 280.

Godtrosskyddsprincipen går ut på att skydda den som haft fog för sin uppfattning, trots att den är felaktig. Således sätter Lehrberg upp den generella slutsatsen att en förutsättning kan återopas enbart om löftesgivaren varit i god tro om förutsättningens riktighet.

Vederlagsprincipen

Lehrberg menar att det är viktigt att relevans läggs vid ”löftesgivarens förutsättning att han skall komma i åtnjutande av vederlaget och få avsedd nytta av det.”¹³⁶ Han menar att det i gällande rätt läggs särskild vikt vid att de förutsättningar löftesgivaren knyter an till vederlaget skall beaktas. Lehrberg tar också upp principen om *condictio indebiti*¹³⁷. Det är inte särskilt svårt att förstå varför hänsyn tas till vederlagsfrågor. Det skulle hindra handel och skada ekonomin om vederlagsförutsättningar inte beaktas.

Billighetsprincipen

Med billighet avser Lehrberg ett hänsynstagande till att ingen av parterna skall drabbas orimligt hårt¹³⁸. Principen har betydelse för både löftesgivaren och löftesmottagaren. För löftesgivaren handlar det om regler som hindrar denne från att vara bunden av avtal som skulle drabba honom eller henne på negativt vis. Som exempel på lagregler som hanterar billighetshänsyn å löftesgivarens sida, anger Lehrberg 31 § Avtal (ocker.) Billighetshänsyn å löftesmottagarens sida handlar om regler som hindrar att avtal upphör, om detta skulle skada löftesmottagaren. Exempel på sådana regler är regleringen av hyresavtal i 12 kapitlet JB eller turordningsregler i arbetslagstiftningen.

Vinstprincipen

Om löftesmottagaren gjort en vinst till följd av att förutsättningen varit felaktig eller slagit fel, kan detta enligt Lehrberg vara ett argument för att avtalet skall återgå¹³⁹. Han grundar detta på att löftesmottagaren inte får anses vara lika skyddsvärd om han inte gör en förlust då förutsättningen tilläggs relevans, utan enbart går miste om den vinst han annars skulle ha gjort på löftesgivarens bekostnad.

Preventionsprincipen

Preventionsprincipen söker bistå med skydd mot att avtal ingås under inflytande av felaktiga förutsättningar samt att dessa inte brister sedan avtalet ingåtts¹⁴⁰. Tillämpning av preventionsprincipen leder således till att risken läggs på den av parterna som antingen orsakat att förutsättningen brustit eller som i alla fall haft möjlighet att förebygga att förutsättningen slagit fel.

¹³⁶ Lehrberg, Förutsättningsläran, s 281.

¹³⁷ *Condictio indebiti* ger rätt att återkräva betalning som erlagts i den oriktiga tron att en betalningsplikt förelåg.

¹³⁸ Lehrberg, Förutsättningsläran, s 282.

¹³⁹ Lehrberg, Förutsättningsläran, s 283.

¹⁴⁰ Lehrberg, Förutsättningsläran, s 284.

4.4.2 Analys av Lehrbergs metod

Lehrberg själv menar att hans metod är inte helt ny och anför att flera av principerna har diskuterats i tidigare litteratur. Han menar att liknande tankar har lanserats av bland annat Bengtsson, Helander och Håstad¹⁴¹. Ingen av dessa har dock uppställt så klara grupper av ändamålsprinciper som Lehrberg. Lehrbergs metod skiljer sig från de andra framför allt genom att den är just teleologisk. Som nedan nämns kan teleologiska modeller på ett enkelt sätt länkas till de subjektiva lärorna, vilket kan vara en anledning till att Lehrbergs lära utsatts för stark kritik, trots att hans lära är radikalteleologisk och därmed objektiv. Enligt min mening är dock metoden tilltalande såtillvida att den är mycket systematisk och lättöverskådlig, vilket är något som verkligen behövs för att förutsättningsfall skall kunna hanteras och bedömas på ett enhetligt sätt. En liten detalj i Lehrbergs metod, som i sig kanske inte är särskilt viktig men som jag ändå finner intressant, är att det är möjligt att även anlägga ett rättsekonomiskt perspektiv på bedömningen. Preventionsprincipen syftar ju till att lägga risken på den av parterna som haft störst möjlighet att förebygga risken, vilket bidrar till ekonomiskt effektivitet. Då det enligt min mening förefaller troligt att rättsekonomiska hänsyn i framtiden kommer bli allt viktigare vid rättstillämpningen, öppnar detta dörrar för att även ekonomiska bedömningsgrunder kan beaktas vid relevansbedömning inom förutsättningsläran.

4.5 Sammanfattande åsikter efter studier av doktrin

Inom svensk rätt är objektivismen starkt förankrad. Att den objektiva läran är dominerande inom förutsättningsläran är därför inte underligt. Genom att se till hur relevansbedömning sker inom de olika versionerna av läran förstärks den åsikten. Både de subjektiva och de kombinerade lärorna lägger ett hypotetiskt prov till grund för relevansbedömningen. Detta leder enligt min mening till minskad rättssäkerhet. Även om det ibland med stor säkerhet går att avgöra vad parterna skulle ha avtalat med hjälp av det hypotetiska provet är så inte alltid fallet, vilket medför att relevansbedömningen kan bli en ren gissning. Som ovan nämnts är Lehrberg skeptisk till de subjektiva förutsättningsteorierna och avvisar relevansbedömningen inom denna av bland annat rättssäkerhetsskäl.

Min egen bedömning av de olika teorierna är att de alla kan tjäna sitt syfte, men i olika situationer. De subjektiva lärorna är dock relevanta i långt färre sammanhang än vad de objektiva är. De kombinerade lärorna är egentligen inget annat än ett försöka att sammanföra objektiva och subjektiva teorier,

¹⁴¹ Lehrberg hänvisar här till Bengtsson, B: Hävningsrätt och uppsägningsrätt vid kontraktsbrott, Stockholm 1967, s 162 ff; Helander, B; Kreditsäkerhet i lös egendom. Sakrättsliga spörsmål, Stockholm 1986, s 347 ff, samt Håstad, T: Sakrätt avseende lös egendom, tredje upplagan, Stockholm 1986, s 177 ff och 220 ff.

varför jag har svårt att se på dem som egna, isolerade teorier. Även Lehrbergs kontroversiella teleologiska metod har sina poänger. Framför allt är systematiken god och bygger på ett antal viktiga civilrättsliga principer. Lehrbergs teori bör således vara den som är lättast att tillämpa i det praktiska rättslivet, då grundpelarna i teorin är modeller och principer som alla aktiva jurister, såväl som många lekmän, lätt kan relatera till och förstå. Terminologin är, även om den kan vara komplicerad, logisk och lättöverskådlig.

4.6 Några exempel ur praxis

4.6.1 NJA 1949 s. 134 ”Lindqvist”

Lindqvist var föreståndare för en butik som ägdes av Norrbyns konsumtionsförening u.p.a. (nedan föreningen.) Enligt avtal parterna emellan skulle Lindqvist lämna sin anställning i föreningens butik och därvid erhålla viss ersättning m.m. Detta åtagande från föreningen skulle dock upphöra om Lindqvist öppnade mot föreningen konkurrerande ”Öppen affär” inom föreningens verksamhetsområde. Frågan i fallet gäller huruvida Lindqvist, genom att från en annan ort utanför föreningens verksamhetsområde levererat varor till kunder inom det aktuella området, förverkat sin rätt att enligt avtalet utfå ersättning från föreningen.

Vid avtalsförhandlingarna företrädde Lindqvist av representanter för kooperativa föreståndares förbund, vilken organisation han tillhörde. Lindqvist förefaller inte personligen ha ”tagit någon mera väsentlig del i överläggningarna”¹⁴². Vid förhandlingarna skedde i princip all kommunikation mellan representanter för Lindqvist och representanter för föreningen och det slutliga avtalet synes ej ha granskats närmare av någon av parterna utan undertecknats utan några vidare överläggningar. I likhet med HovR:n finner HD att Lindqvists förfarande inte står i strid mot ordalagen i avtalet. Föreningen har emellertid hävdat att detta stycke fått en felaktig innebörd p.g.a. misstag. Utredningen i målet ger inte med säkerhet svar på huruvida detta är sant. Det måste dock, enligt HD, i alla fall antas att ”föreningsrepresentanterna icke skulle hava inlåtit sig på överenskommelsen, därest de räknat med att ett sådant förfarande av Lindqvist som det varom i målet är fråga”¹⁴³. Man därför att i och med att Lindqvist insåg eller borde ha insett att så var fallet, är föreningens rubbade förutsättningar av rättslig relevans och bör därför föranleda överenskommelsens ogiltighet. HD menar att ett konkurrensförbud som icke hindrade Lindqvist från mer än att bedriva öppen affär inom föreningens verksamhetsområde, ur föreningens synpunkt måste ha varit föga värdefullt. Flera omständigheter i målet talar för att Lindqvist insett eller bort inse detta, en insikt som bör tillräknas Lindqvist trots att den

¹⁴² NJA 1949 s. 134, s. 138

¹⁴³ NJA 1949 s. 134, s. 139

egentligen fanns hos dennes representant, Nilsson. HD fastställer, med ändring av HovR:ns dom det slut HR:ns dom innehåller nämligen att käromålet bifalles.

Anledningen till att Lindqvist fick stå risken för förutsättningens felaktighet var att det borde ha varit uppenbart för honom att en avtalsklausul som tillät någon form av konkurrerande verksamhet ej skulle gagna föreningen på något vis. Det förefaller inte som särskilt troligt att Lindqvist inte skulle ha insett detta. Lehrberg har gjort en analys av fallet, i vilken han framför att ond tro om förutsättningens felaktighet är den centrala relevansgrunden¹⁴⁴. Fallet kan även ses som ett exempel på när medkontrahentens vårdslösa beteende kan tillmätas relevans. Enligt min mening är Lindqvist beteende rent utsagt 'klantigt'!

4.6.2 NJA 1981 s 269 ”Arrende”¹⁴⁵

TR:n fastställde genom dom ett, i en arrendetvist träffat, förlikningsavtal. Enligt avtalet skulle Carl Johan B (nedan kallad arrendatorn) frånträda arrendet, då arrendeupplåtaren Bodens kommun (nedan kommunen) avsåg att använda marken för nybebyggelse. Arrendatorn har ansökt om resning, då förutsättningarna för avtalet enligt hans mening brustit, då marken ej kom att användas på avsett vis.

Som grund för sin resningsansökan har arrendatorn angett att kommunen vid tiden för förlikningsförhandlingarna lämnat vilseledande uppgifter angående framtida markanvändning. Detta har kommunen bestritt och hävdar att uppgifterna om användningen av marken inte varit avgörande för arrendatorns beslut att ingå förlikningsavtal. Det är i ärendet utrett att det aktuella markområdet vid denna tidpunkt var avsett för nybebyggelse, men att en planändring senare ägt rum. HD menar att utredning i fallet däremot inte visar att kommunen försökt vilseleda arrendatorn med uppgifterna om framtida markanvändning. Enligt HD måste det för arrendatorns vilja att ingå förlikningsavtalet ha varit en väsentlig förutsättning att han under alla omständigheter snart skulle komma att tvingas lämna sitt arrendeställe, då detta skulle användas för annat ändamål. HD antar därför att arrendatorn eljest inte skulle ha ingått avtalet. Vidare menar HD att kommunen insett att så var fallet. Eftersom markplanering ingår i en kommuns uppgifter har det enligt HD varit lätt för kommunen att överblicka den framtida markanvändningen. Det måste därför tas för klart att kommunens uppgifter varit ägnade att göra intryck på arrendatorn. I och med detta anser HD att kommunen står närmast att bära risken för att arrendatorns förutsättning brustit, då förändringen av den planerade markanvändningen kom att ändras kort tid efter förlikningsavtalets ingående samt att marken faktiskt inte

¹⁴⁴ Lehrberg, Avtalsolkning, s 160 f.

¹⁴⁵ Se även det liknande fallet NJA 1993 s 319, där en samägd fastighet såldes till ett av ägarna själva bildat handelsbolag. Detta för att uppnå skattemässiga fördelar. När detta syfte förfelades, yrkade ägarna att köpet skulle återgå. HD medgav detta med åberopande av förutsättningsläran, då syftet med avtalet förfelats utan parternas vållande.

kommit att tas i anspråk för bebyggelse eller liknande. HD är dock noga med att påpeka att rätten ej förebrår kommunen för oaktsamt handlande. HD menar således att det föreligger särskilda skäl för att arrendatorn ej skall anses bunden av förlikningsavtalet och återförvisar ärendet till TR:n för ny prövning.

Inledningsvis bör påpekas att HD i detta fall gjorde ett principuttalande om riskplacering: *”Uppenbart är att part i ett avtal regelmässigt själv måste bära risken av att hans förutsättningar för avtalet brister.”*¹⁴⁶ Detta är således en bekräftelse av den härskande inställningen inom svensk rätt.

Det är vid en analys av det aktuella fallet även av intresse att kort beröra det skiljaktige JustR Westerlinds uttalanden. Westerlind inleder sin kommentar med att erinra om att rättslig betydelse bara ”i snäv omfattning” kan tillerkännas de vid avtals ingående föreliggande förutsättningarna. Han menar att majoriteten i HD i detta fall gått utöver denna snäva tolkning och anger följande; det ligger i den offentlighetsrättsliga bebyggelseregleringens natur att vara i ständig förändring och hela tiden anpassas till utvecklingen i det berörda området. Även på kort sikt måste därför berörda parter räkna med att förändringar kan komma att ske. HD skriver: *”Att betrakta dåläget beträffande bebyggelseregleringen såsom en förutsättning vars bristande skulle grunda rätt för avtalspart att få avtalet ogiltigförklarat torde följaktligen inte låta sig göra.”*¹⁴⁷ Enligt min mening är detta en sund inställning, vilken jag har lättare att stödja än majoritetens. Med tanke på att restriktivitet vid val av vilka förutsättningar som tilläggs betydelse föreskrivs enligt både doktrin och praxis, är det här fallet aningen dubiöst.

Lehrberg hävdar att fallet har intresse genom förutsättningslärans relation till 36 § AvtL. Detta är, enligt Lehrberg, det enda fall av det han kallar ”rena” bristande förutsättningar där förutsättningsläran tillämpats, sedan generalklausulen infördes¹⁴⁸. Hellner å sin sida poängterar att fallet understryker nödvändigheten *”av att förutsättningen är kausal för handlandet (---)”*¹⁴⁹. Detta genom att förutsättningskontrahenten haft fog för sina förutsättningar genom uttalanden från motpartens sida. I detta fall genom att kommunen faktiskt framkallat de felaktiga förutsättningarna.

4.6.3 NJA 1985 s 178 ”Kalmar Varv”¹⁵⁰

Bakgrunden i fallet är som följer: Sedan avtal om leverans av fartygsplåt ingåtts och leverans skett har köparen, Kalmar Varv Aktiebolag (nedan

¹⁴⁶ NJA 1981 s 269, s 271.

¹⁴⁷ NJA 1981 s 269, s 272.

¹⁴⁸ Lehrberg, Förutsättningsläran, s 162.

¹⁴⁹ Hellner, J: ”Förutsättningsläran 1997”, JT 97/98, s 201 ff.

¹⁵⁰ Se även det liknande fallet 1936 s 368. I detta fall hade en klädfabrikant slutit avtal med en klädgrossist om successiv leverans av tyg. Genom att fabrikanterna – i strid mot sin egen tidigare praxis – även sålt tyg till grossistens kunder, har grossistens förutsättningar för avtalet brustit. HD lät här avtalet återgå.

kallad varvet), försatts i konkurs. Säljaren, Järnsida, har yrkat att avtalet skall förklaras ogiltigt, enligt 30 § AvtL eller förutsättningsläran, samt att Järnsida skall återfå fartygspåten.

HD bedömde fallet enligt följande: I utredningen finns inget som styrker att varvet haft för uppsåt att vilseleda leverantörerna att återuppta leveranserna. HD finner därför att avtalet ej kan anses ogiltigt på grund av svek. I målet är det inte visat annat än att varvets företrädare i slutet av september år 1980 förutsatte att det föreliggande rekonstruktionsförslaget var reellt bindande. Därför kan HD inte heller ogiltigförklara avtalet med stöd av 33 § AvtL. Då återstår att pröva om avtalet kan ogiltigförklaras med stöd av antingen 36 § AvtL eller förutsättningsläran. *”När det, som i förevarande fall, görs gällande att avtalet som sådant är ogiltigt på grund av felaktiga förutsättningar vid avtalets ingående, ligger det närmast till hand att först pröva om ogiltighet föreligger enligt förutsättningsläran.”*¹⁵¹, menar HD. Det får anses vara uppenbart att det för Järnsidas åtagande att återuppta leveranserna till varvet var avgörande att varvets ekonomi och därmed betalningsförmåga var tryggad. Den förutsättningen på vilken Järnsidas agerande byggde visade sig dock vara oriktig. HD finner att uppgifterna i varvets brev till Järnsida var objektivt sett oriktiga i den meningen att något kapital faktiskt inte tillförts varvet och att något bindande avtal om tillskott inte fanns. Som framkommit i utredningen måste det faktum att varvets kapitalförsörjning de facto var tryggad ha varit en bestämmande förutsättning för Järnsidas, och även varvets, vilja att förnya leveransavtalet. Varvet har i detta fall haft ett särskilt ansvar för att påståenden om dess ekonomiska situation var väl underbyggda. Varvet har dessutom ingett Järnsida en överdriven föreställning om att den träffade rekonstruktionsuppbyggnaden var definitiv. Detta talar enligt HD med styrka för att varvet skall anses bära risken för att den hos parterna gemensamma förutsättningen brustit. HD fastställer därför, med ändring av HovR:ns dom, TR:ns dom: Järnsida skall befrias från avtalet.

Detta är ett av – om inte det – mest kända fallen då förutsättningsläran tillämpats i svensk praxis och har refererats och analyserats av flertalet författare. Det är för det första känt för att rekvisiten för förutsättningsläran redovisas och ”fastställs” på ett mycket åskådligt och pedagogiskt vis. För det andra uppställde HD rekommendationer för hur val mellan tillämpning av förutsättningsläran eller 36 § AvtL skall ske. Dessutom manifesterades i NJA 1985 s 178 återigen det som 1981 års fall visat: att förutsättningsläran ”fortfarande lever”. Den för den här framställningen mest intressanta frågan är dock hur relevansbedömningen genomfördes i fallet. I domen anfördes ett antal omständigheter till stöd för att Järnsida skall befrias från avtalsbundenhet¹⁵². För det första anfördes att varvet haft ett särskilt ansvar för att ”påståendet om företagets ekonomiska kris var överständen var väl underbyggt”. För det andra menar HD att varvet haft bättre möjligheter än Järnsida att bedöma om det aktuella rekonstruktionsförslaget var hållbart.

¹⁵¹ NJA 1985 s 178, s 191.

¹⁵² NJA 1985 s 178, s 111.

För det tredje anser HD att varvet ingett Järnsida en ”överdriven föreställning om hur pass definitiv den träffade rekonstruktionsuppgörelsen var” och för det fjärde att varvet inte heller vid sina övriga kontakter med Järnsida antytt att uppgörelsen i alla fall formellt sett var beroende av ett statligt godkännande. HD menar att dessa omständigheter med styrka talar för att, den i och för sig för båda parterna gemensamma, förutsättningen skall anses felaktig, att Järnsida befrias från avtalsbundenhet. Lehrberg hävdar att det i fallet rör sig om att huruvida det är möjligt att låta löftesmottagarens uppgifter leda till att förutsättningen betraktas som befogad. Han menar därför att Järnsidas förutsättning bedömdes som relevant redan på den grunden att förutsättningen härigenom varit befogad.¹⁵³ I detta sammanhang diskuterar han även frågan om culpa. Kan varvet anses ha handlat culpöst, då detta lämnat uppgifter som varit ägnade att inge tillit? Lehrberg menar att det inte är omöjligt att HD beaktat detta perspektiv. Han anför att ”ju mer ägnad att inge tillit en uppgift är i den situation den lämnas, desto större aktsamhet är påkallad.”¹⁵⁴ Detta skulle tyda på att Varvet här åläggs ganska stora krav på att agera aktsamt. I samband med detta tas även frågan upp, om huruvida varvet skulle ha handlat culpöst om oriktiga uppgifter inte lämnats. Lehrberg ställer sig nekande till detta.

Enligt min mening är resonemanget intressant. Även i NJA 1997 s 5 togs frågan om klandervärt beteende upp. En kvinna, Bodil W, hade ingått avtal med en bostadsrättsförening om bostadsrätten till en lägenhet. Efter att hon tillträtt lägenheten uppläts bostadsrätten för flertalet lägenheter i området till företag som sedan hyrde ut den som hyresrättsbostäder. Bodil W hävde därför avtalet med hänvisning till att hon ingått avtalet under en förutsättning som genom detta förfarande brustit. HD lämnade detta yrkande utan bifall. Det som skiljer 1997 års fall från både 1981 års fall och det ovan refererade fallet är enligt Hellner att motparten i 1997 års fall inte lämnat några uppgifter eller gjort några uttalanden, till vilka Bodil W kunnat sätta sin tilltro¹⁵⁵. Därför krävdes det andra omständigheter, såsom klandervärt beteende från motpartens sida, för att risken ej skulle läggas på Bodil W. Frågan om bostadsrättsföreningens agerande varit klandervärt togs därför upp av HD, men domstolen fann att så ej var fallet och Bodil W:s talan lämnades utan bifall.

Som ovan diskuterats i analysen av ”arrendefallet” påverkas en förutsättnings relevans av hur befogad den är. Hellner instämmer i Lehrbergs resonemang. Även han menar, i anslutning till en analys av fallet, att det generellt sett är så att om en part förlitat sig på uppgifter från en medkontrahent, skall denne¹⁵⁶ stå risken för att uppgifter, som han själv trott var riktiga, visat sig vara felaktiga¹⁵⁷. I sin analys av fallet tar Kleineman

¹⁵³ Lehrberg, Förutsättningsläran, s 340.

¹⁵⁴ Lehrberg, Förutsättningsläran, s 340.

¹⁵⁵ Hellner, JT 1997/98, s 201.

¹⁵⁶ Medkontrahenten.

¹⁵⁷ Hellner, Advokaten 1988, s 138 ff.

upp idén att HD i NJA 1985 s. 178 lanserat en ny rättsregel, nämligen det som han kallar ”oaktsamt vilseledande som avtalsrättslig ogiltighetsgrund”¹⁵⁸. Personligen är jag dock inte benägen att hålla med Kleineman, utan menar snarare att han övertolkat betydelsen av HD:s uttalanden.

4.6.4 NJA 1996 s 410 ”Friherren”

Ett bolag, Aktiebolaget Friherren (nedan Friherren), har vid ett fastighetsköp erhållit lån av en bank (nedan banken), enligt tidigare ingånget låneavtal och med pantbrev i en fastighet som säkerhet. Då det visade sig att den aktuella fastigheten inte utgjorde registerfastighet och säljarens lagfartsansökan därför förklarats vilande, har ansökan om inteckning i fastigheten ej bifallits och banken ej erhållit den förutsatta säkerheten. Frågan är om säkerheten ansetts utgöra ett avtalsvillkor och om underlåtenhet att uppfylla det är ett kontraktsbrott.

Av tidigare praxis¹⁵⁹ drar HD den slutsatsen att ogiltighet av ett avtal enligt förutsättningsreglerna kommer ifråga först om särskilda regler, eller i övrigt tillämpliga lagbestämmelser, saknas. Att Friherren på grund av bristande förmåga inte kom att överlämna pantbrev till banken är med utgångspunkt i avtalen parterna emellan, ett kontraktsbrott. Detsamma skulle enligt HD ha varit fallet om en överlämnad pant var ogiltig. Följden av detta är, enligt kreditavtalen, att avtalen kan hävas. Såväl Banken som Friherren kan, enligt HD, anses ha förutsett att det aktuella markområdet utgjorde hela fastigheten i fråga och att den tidigare ägaren var ägare till hela fastigheten. Utrymme för att bedöma låneavtalen utifrån allmänna förutsättningar saknas således. ”Att förhållandet visade sig vara ett annat förändrar emellertid inte innebörden av Friherrens kontraktsbrott. Missuppfattningen skulle inte heller kunna leda till befrielse för långivarna från att stå risken för en i sig felaktig förutsättning.”¹⁶⁰ HD fastställer HovR:ns domslut och finner att det saknas anledning att bedöma fallet enligt förutsättningsläran.

Detta fall kan jämföras med NJA 1970 s 72. I ett entreprenararbete ingick grävning av en brunn. Arbetet med brunnen misslyckades. Enligt avtalet ansvarade byggherren för uppgifter om grundförhållandena. Hävning ingick dock inte i avtalets påföljder. HD ansåg emellertid inte att avtalet på ett heltäckande sätt reglerade avvikelserna, utan tillämpade förutsättningsläran. I denna dom uttalar HD att en väsentlig ändring av de förutsättningar som legat till grund för avtalet har skett, samt att det måste ha stått klart för motparten att förutsättningarna var av väsentlig betydelse för viljan att ingå avtal¹⁶¹.

¹⁵⁸ Kleineman, J: Ren förmögenhetsskada, Stockholm 1987, s 427.

¹⁵⁹ Se NJA 1996 s 410, s 417 för en icke uttömmande uppräknning av fall som beaktats.

¹⁶⁰ NJA 1996 s 410, s 417.

¹⁶¹ Se även Adlercreutz II, s 151 samt s 153.

Hellner menar att det aktuella fallet har nyhetsvärde enbart på så vis att det inte innehåller några avgörande nyheter inom förutsättningsläran område. Tvärtemot menar han att avgörandet bekräftar den allmänna uppfattningen om förutsättningsläran som en supplerande snarare än central regel. Detta är en intressant notering som jag till fullo kan instämma i. I fallet uttalas återigen en av de viktigaste grundprinciper för tillämpning av förutsättningsläran som HD satt upp; förutsättningsläran kan ses som ett komplement till avtalstolkning och ogiltighetsgrunderna i avtalslagen.

4.7 Sammanfattade åsikter efter studier av svensk praxis

Inledningsvis påpekas att förutsättningsläran även berörts i senare praxis, men i dessa fall mycket överskådligt¹⁶². Diskussionen nedan baseras därför på något äldre praxis¹⁶³.

Efter studier av svensk praxis upptäckte jag två intressanta företeelser värda att notera; dels att det förefaller som om relevansbedömningen fortfarande till stor del är individualiserad; dels att det dock faktiskt går att finna en antydning till typisering. Det kan verka som om dessa två fakta står i strid mot varandra, men vid närmare studier visare det sig snabbt att så inte är fallet. Att läran fortfarande är individualiserad är föga förvånande. Den har alltid varit till viss del kasuistisk till sin natur och en viss form av individualisering ter sig svår att undvika. Att vissa drag av en typiserad lära kan skönjas är snarare en individuell bedömning från min sida. Främst beror detta naturligtvis på att jag sökt finna mönster för relevansbedömningen i praxis.

Vid riskbedömningen i förutsättningsfall kan framför allt en viss typ förutsättningar skönjas, vilka generellt tillerkänns relevans. Dessa är uppgifter lämnade av motparten¹⁶⁴. Även om uppgifterna inte varit ägnade att vilseleda kan de komma att få betydelse i och med att tillämpning 30 § AvtL kan komma ifråga i de fall då motparten medvetet lämnat missledande uppgifter¹⁶⁵. I de fall som bedöms med tillämpning av förutsättningsläran har det istället varit fastslaget att uppgifterna *inte* medvetet varit avsedda att vilseleda parten. I stället har vikt lagts vid vilken av parterna som haft lättast att kontrollera att de lämnade uppgifterna inte varit felaktiga. Relevansbedömningen har i nästa steg skett genom att undersökning av hur parterna uppfattat situationen skett. Det handlar inte här om ett subjektivt hypotetiskt prov, utan om att med grund i parternas utsagor studera hur situationen faktiskt sett ut. Hur denna bedömning ser ut skiljer sig från fall

¹⁶² Se till exempel AD 2002 nr 105, AD 2001 nr 40, NJA 1999 s 575, NJA 1999 s 408 samt AD 1999 nr 22.

¹⁶³ Framför allt på de ovan refererade fallen.

¹⁶⁴ I bland annat NJA 1981 s 269 samt NJA 1985 s 178 ges exempel på hur HD typiskt sett bedömer relevansen av lämnade uppgifter.

¹⁶⁵ Se Lehrberg, Förutsättningsläran, s 296.

till fall och det kan ibland kanske verka som om relevansbedömningen är baserad på något annat än uppgifter från motparten. Så är dock mycket sällan fallet.

I de fall då uppgifter faktiskt inte lämnats har istället vikt vid huruvida motpartens agerande varit klandervärt eller ej¹⁶⁶. Om så är fallet kan detta tilläggas relevans samt peka på att den som agerat klandervärt skall bära risken för att förutsättningen slagit fel. Viktigt att poängtera är att det i dessa fall inte föreligger något krav från HD:s sida på att den part som agerat klandervärt skall vara dolös eller ens medvetet culpös. Enbart uppfattningen hos den parten som mottagit uppgifterna är av intresse.

I senare praxis har även rimlighet beaktats¹⁶⁷. Problemet med bedömningen av dessa fall är att praxis är så pass liten att det ännu är svårt att dra slutsatser om vad detta hänsyn egentligen handlar om.

Kort bör är även det rättsekonomiska perspektivet beaktas. I och med att ekonomiska bedömningar blir allt vanligare i samband med avtals ingående är det viktigt att även anlägga ett ekonomiskt perspektiv på situationer då förutsättningar varit oriktiga eller bristande. Inom ramen för förutsättningslärans relevansbedömning ges möjligheter att beakta rättsekonomiska perspektiv. Ett exempel kan vara ett resonemang kring vilken av parterna som till lägst kostnad hade kunnat förhindra att förutsättningen brustit eller som till lägst kostnader kunnat försäkra sig mot detsamma¹⁶⁸.

Min slutsats efter studier av praxis blir således att uppgiftslämnande i dagsläget är det mest centrala att beakta vid relevansbedömningen. Hur dessa värderas kan skilja sig från fall till fall, men huvudregeln förefaller vara att lämnade uppgifter skall tilläggas relevans, oavsett om de varit ägnade att vilseleda motparten eller ej.

¹⁶⁶ Se till exempel NJA 1997 s 5, där HD ej ansåg att motparten agerat klandervärt.

¹⁶⁷ Se till exempel NJA 1999 s 408.

¹⁶⁸ Cooter, R; Ulen, T: Law & Economics, tredje upplagan, Addison Wesley Longman 1999, s 266 ff.

5 Förutsättningsläran och dess rättsföljdsproblematik

Den vanligaste rättsföljden vid tillämpning av förutsättningsläran är ogiltighet eller overksamhet. Även jämkning i modifierande riktning kan dock komma ifråga. Detta är dock mycket mindre vanligt vid tillämpning av förutsättningsläran än vid tillämpning av t.ex. 36 § AvtL. Här nedan kommenteras först de olika rättsföljder som kan tänkas komma ifråga vid tillämpning av förutsättningsreglerna. Därefter analyseras ståndpunkten i praxis och doktrin, vad gäller godtagbara rättsföljder.

Total ogiltighet föreligger enligt Adlercreutz när en rättshandling inte kan göras gällande enligt sitt innehåll eller med de rättsverkningar som den typiskt sett innefattar¹⁶⁹. Ogiltigheten kan vara av olika slag. En distinktion kan till exempel göras mellan nullitet och angriplighet. En nullitet är självverkande, så den kan beaktas ex officio och kan göras gällande även av utomstående. Det krävs således inte någon invändning eller för den del partsställning för att kunna åberopa nullitet. Typiskt för en nullitet är att den verkar även mot en godtroende motpart. Angriplighet däremot kräver en rektion för att göras gällande. Denna reaktion måste generellt sett komma från en av parterna. Ogiltighet av denna typ är således inte absolut, då felet kan avhjälpas. Typiskt sett kan angriplighet inte göras gällande mot godtroende motpart. Om en tillämpning av förutsättningsläran medför ogiltighet, är det en ogiltighet av typen angriplighet. Det är viktigt att skilja mellan total och partiell ogiltighet. Partiell ogiltighet innebär att ett avtal enbart till viss del blir ogiltigt, men avtalet i övrigt upprätthålls¹⁷⁰. 33 § AvtL är till exempel en ogiltighetsregel, medan 36 § AvtL är en som kan ge enbart partiell ogiltighet. Det är dock i princip fullt möjligt att med hjälp av 36 § lämna ett avtal utan avseende i dess helhet.

Jämkning innebär vidare en förändring eller åsidosättande av att oskäligt avtalsvillkor. Enligt Adlercreutz finns det en tendens i det nutida rättslivet att genom jämkning söka utjämna intressekonflikter mellan parterna, snarare än att ogiltigförklara hela avtalet¹⁷¹. Ett exempel på denna utveckling är införandet av 36 § AvtL, en typisk jämningsregel. Jämkning både ”uppåt” och ”nedåt” kan förekomma med tillämpning av 36 §. Viktigt att påpeka är dock att jämkning med tillämpning av förutsättningsläran generellt sett inte anses kunna ske i skärpande riktning, det vill säga enbart jämkning som minskar förpliktelser är möjliga. Även om en jämkning alltid innebär att risken omfördelas och att parternas förhållande till varandra ändras, är det inte fråga om att, som Grönfors påpekar, i efterhand

¹⁶⁹ För den kommande framställningen, se Adlercreutz I, s 225 f.

¹⁷⁰ Se Adlercreutz I s 228 f.

¹⁷¹ Se Adlercreutz I, s 228.

omfördela risken på så vis att avtalet ånyo blir oskäligt – en god affär skall fortfarande få vara en god affär, bara inte en oskäligt god affär¹⁷².

En ytterligare rättsföljd är skadestånd, vilket kan utgå vid svek och ohederligt förtigande enligt 33 § AvtL, men enligt huvudregeln inte vid tillämpning av förutsättningsläran.

5.1 Diskussion om möjliga rättsföljder

Frågan om vilka rättsföljder som kan följa av tillämpning av förutsättningsläran är definitivt inte enhetligt besvarad inom doktrinen. Ussing menar att både total och partiell överksamhet kan komma ifråga. Han menar att löftet i fråga i många fall ”tappar all bindande kraft” och löftesgivaren kan således helt frigöra sig från avtalet¹⁷³. I de fall när en förutsättning tilläggs relevans utan att stöd i lagen finns, hävdar Ussing att jämkning eller partiell överksamhet kan inträda som verkan av att förutsättningen brister. Ussing medger dock att ett antal olika särpräglade lösningar kan komma ifråga, när det rör sig om helt individuella förutsättningar samt att dessa lösningar inte går att förutse. Detta innebär, enligt Vahlén, att om Ussings metod tillämpas kan i princip vilken rättsföljd som helst som domstolarna finner vara ändamålsenlig, komma att tillämpas¹⁷⁴. Han påpekar dessutom att frågan om vilka rättsverkningar som en tillämpning av förutsättningsläran kan leda till, inte helt kan skiljas från frågan om vilka förutsättningar som tilläggs rättslig relevans. Vahlén menar att en förutsättnings relevans inte obetingat får till följd att rättshandlingen blir helt eller delvis ogiltig. I och med att bundenhet av lagregler saknas, menar han i linje med Ussings teori, att det går att finna smidigare lösningar i de individuella fallen. Han menar dock att det inte är möjligt att dra resonemanget så långt som Ussing försöker göra. Detta av framför allt två skäl; för det första kan det leda till att relevansreglerna påverkas i en icke önskvärd riktning och att de skulle kunna bli allt för vittgående. För det andra bör inte en utvidgning i positiv riktning vara möjlig vid tillämpning av förutsättningsreglerna. Vahlén förnekar dock inte möjligheten till negativ utfyllning.

Bengtsson å sin sida menar att tillämpning av förutsättningsläran enligt svensk rätt normalt sett leder till avtalet blir ogiltigt i sin helhet. Han medger han dock att jämkning av avtalets innehåll undantagsvis kan komma ifråga¹⁷⁵. Även Lehrberg ansluter sig till den gemensamma uppfattningen om möjliga rättsföljder, som ovan angivna författare uttryckt. Han menar dock, vilket är mycket kontroversiellt, att jämkning av en förpliktelse i

¹⁷² Grönfors, s 246.

¹⁷³ Ussing, Aftaler, s 481 f.

¹⁷⁴ Vahlén, L; Formkravet vid fastighetsköp – särskilt dess inverkan på regler om förutsättningar och fel, Stockholm 1951, s 220.

¹⁷⁵ Bengtsson, B: Hävningsrätt och uppsägningsrätt vid kontraktsbrott, Stockholm 1966, s 110.

skärpande riktning åtminstone borde vara teoretiskt möjlig¹⁷⁶. Även om Lehrberg erkänner att varken praxis eller doktrin medger sådan rättsföljd, hävdar han att tillämpning av förutsättningsläran faktiskt bör kunna leda jämkning i skärpande riktning i och med att läran har ett så nära förhållande till 36 § AvtL. Då 36 § faktiskt tillåter jämkning ”uppåt”, hävdar han att detta skall vara möjligt. Han menar dock att detta borde vara av mindre betydelse i och med att alla de fall då löftesgivarens skada är så betydande att sådana rättsföljder kan komma i fråga, bör regleras med tillämpning av 36 § AvtL.

Även Kleineman diskuterar i anslutning till sin analys av NJA 1985 s 178 frågan om huruvida det är möjligt att med hjälp av förutsättningsläran utdöma skadestånd intill det positiva kontraktsintresset. Kleineman menar att det, enligt allmänna kontraktsrättsliga principer, förefaller naturligt att medge skadestånd vid oaktsamt vilseledande. Då han menar att den ena parten i det aktuella fallet varit klart oaktsam i sitt uppgiftslämnande, anser han därför att det i princip borde vara möjligt att utdöma skadestånd. Hur generella slutsatser det är möjligt att dra av Kleinemans uttalande är dock svårt att fastställa. Sannolikt är det enbart ett fåtal mycket specifika fall som han hänvisar till¹⁷⁷.

Att tillämpning av förutsättningsläran inte kan leda till skadestånd intill positiva kontraktsintresset är enligt min mening riktigt, åtminstone om inte medkontrahenten handlat klandervärt. Läran är ur rättssäkerhetssynpunkt en aning dubiös. Om det vore möjligt att inte bara frångå, utan även skärpa eller skapa förpliktelser, skulle tillämpning av läran kunna ge ett oönskat ”kryphål” i rättstillämpningen. Överksamhet, ogiltighet eller jämkning är däremot rimliga följder av en tillämpning av läran. Att kunna använda förutsättningsläran för att jämka ett avtal såväl som att uppnå partiell eller total överksamhet är därför enligt min mening fullt logiskt.

Inom praxis är den vanligaste rättsföljden att avtalet blir förklarat ogiltigt, antingen till viss del eller i sin helhet. I ett fåtal fall har frågan om ersättning intill det negativa kontraktsintresset diskuterats och även utdömts med tillämpning av förutsättningsläran. Ersättning intill det positiva kontraktsintresset har dock aldrig utdömts.¹⁷⁸

5.2 Ett exempel ur praxis – NJA 1989 s 614 ”SPP”¹⁷⁹

Bakgrunden i fallet är den följande: De två makarna Anne-Marie Q och Lars Q hade, i samband med förestående äktenskapsskillnad, upprättat ett avtal

¹⁷⁶ Lehrberg, SvJT 1986 s 249 (på s 259 ff.)

¹⁷⁷ Kleinemans rättsfallsanalys återfinns i Kleineman, J: Ren Förmögenhetsskada, 1997.

¹⁷⁸ Se bl.a. HD:s resonemang i det nedanstående refererade rättsfallet NJA 1989 s 614.

¹⁷⁹ För liknande fall, se NJA 1970 s 72 samt 1934 s 209. I det förstnämnda fallet utmättes skadestånd.

om underhåll med mera. Enligt avtalet skulle Anne-Marie Q erhålla hälften av den efterlevandepension från försäkringsbolaget SPP som Lars Q innehade. Senare framkom det dock att avtalet stred mot de av SPP tillämpade försäkringsvillkoren och därmed inte kunde förverkligas fullt ut. I anledning av detta väckte Anne-Marie Q talan mot Lars Q och yrkade att han skulle åläggas att teckna en pensionsförsäkring med henne som förmånstagare, så att hon kunde få samma efterlevandeskydd som hon skulle ha fått om avtalet blev giltigt. Frågan är nu huruvida detta yrkande kan bifallas med tillämpning av förutsättningsläran.

I sin behandling av förutsättningslärans tillämpning anger HD att målet rör frågan huruvida en part kan "åläggas en annan förpliktelse än den som förutsatts i avtalet"¹⁸⁰. HD menar att svensk doktrin i allmänhet utgår från att tillämpning av förutsättningsläran kan leda till total ogiltighet, partiell ogiltighet eller överksamhet. Inte heller kan HD finna något klart stöd i tidigare praxis för att ett avtal skulle kunna jämkas i skärpande riktning. Om sådan jämkning önskas skall istället 36 § AvtL tillämpas. Mot bakgrund av detta menar HD att det inte finns någon anledning att utsträcka förutsättningslärans tillämpningsområde till att även omfatta dessa fall. HD menar att Anne-Marie Q:s yrkande är att jämföra med en skadeståndstalan intill det positiva kontraktsintresset, vilket innebär att en prövning av huruvida förutsättningsläran kan tillämpas för att utdöma skadestånd, är på sin plats. Rättspraxis medger inte en sådan lösning och inom doktrinen är den övervägande uppfattningen att det ej är möjligt att utdöma skadestånd med tillämpning av förutsättningsläran. HD finner därför ingen anledning att vidareutveckla förutsättningsläran så att den som yrkar ogiltighet eller jämkning, skall kunna tillerkännas ersättning intill det positiva kontraktsintresset. På denna grund finner HD därför att Anne-Marie Q:s talan ej kan bifallas enligt förutsättningsläran. Inte heller enligt allmänna kontraktsrättsliga principer anser HD det vara möjligt att bifalla talan¹⁸¹.

I detta fall diskuteras frågan huruvida en tillämpning av förutsättningsläran öppnar för möjligheten att ålägga part en annan förpliktelse än den som förutsatts vid avtalets ingående. Den övervägande åsikten inom doktrinen är, som ovan nämnts, att så ej kan ske. Ramberg och Hultmark kommer till exempel med den poetiska, men även träffande kommentaren att förutsättningsläran är "*en "sköld" mot betungande förpliktelser men inte ett "svärd" med vars hjälp man skulle kunna tillkämpa sig ytterligare fördelar för egen del*"¹⁸². Kleineman instämmer i sin analys av fallet i denna mening och anför att "*utgången i målet knappast kan ifrågasättas*"¹⁸³. Lehrberg menar att utgångspunkten måste vara att det inte går att använda förutsättningsläran för att skapa en förpliktelse och troligen inte heller för att jämkas en förpliktelse i skärpande riktning. Däremot, menar han, kan en

¹⁸⁰ NJA 1989 s 614, s. 618.

¹⁸¹ De resonemang som förts kring dessa andra grunder refereras ej närmare, då de saknar relevans för framställningen i övrigt.

¹⁸² Ramberg & Hultmark, s 180.

¹⁸³ Kleineman, J: Förutsättningsläran två steg framåt och ett steg tillbaka, SvJT 1989-90, s 522 ff.

tillämpning av läran mycket väl leda till att en förpliktelse inträder eller skärps. ”*Detta blir nämligen konsekvensen då ett avtalsvillkor, genom vilket en part helt eller delvis avstått från en rättighet, förklaras oförbindande eller jämkas i inskränkande riktning, med verkan att rättigheten helt eller delvis återuppstår.*”¹⁸⁴ Lehrberg menar härvid att i det fall då en förpliktelse inträder eller skärps, beror det ej på tillämpning av förutsättningsläran, utan på att förpliktelsen är grundad i lag. Som ett annat exempel på sin ståndpunkt anför Lehrberg att en avtalspart kan ha handlat under felaktiga förutsättningar då han avstått från en rättighet som han erhållit enligt ett tidigare avtal. Även i detta fall kan tillämpning av förutsättningsläran leda till att den tidigare rättigheten åter kan göras gällande, men den egentliga grunden är i detta fall avtalet. Vid första anblicken verkar Lehrbergs inställning extremt formalistiskt och svårförstålig. Vid närmare studier inses dock att han i princip förespråkar samma linje som HD, men med en mer komplex motivering. I princip är det så att även Lehrberg menar att det inte är möjligt att grunda en ny förpliktelse eller skärpa en förpliktelse med direkt tillämpning av förutsättningsläran, utan menar att läran snarare är ett verktyg vid tillämpningen av aktuella avtal och lagstadgade regler.

¹⁸⁴ Lehrberg, B: Förutsättningslärans rättsföljder. Några synpunkter i anledning av en nyligen avkunnad dom, JT 1990-91, s 403.

6 Avslutande diskussion och slutsatser

6.1 Förutsättningsläran de lege lata

I dagsläget är rättsläget ganska klart vad det gäller tillämpningen av förutsättningsläran, den används, om än sällan. De senaste rättsfallen (från slutet av 1990-talet) bekräftar inställningen att förutsättningsläran till stor del betraktas som komplementär till AvtL¹⁸⁵ och andra lagar innehållande ogiltighetsregler. Generellt sett verkar det som om praxis och doktrin är överens om att de speciella ogiltighetsreglerna i lagen bör prövas och tillämpningen av dem förkastas innan en tillämpning av läran kan komma ifråga. Bedömningen huruvida förutsättningsläran eller 36 § AvtL bör prövas i första hand är dock mer skönmässig och uppfattningarna bland de lärde, är mer skilda. Att även praxis är flertydig visar att stor vikt läggs vid omständigheterna i det enskilda fallet när ställning tas till hur bedömningen skall ske. HD har dock uttalat i NJA 1985 s 178 att i fråga om total ogiltighet skall i första hand förutsättningsläran tillämpas.

I och med att tillämpningen av läran aldrig varit särskilt stor verkar det som om det allmänna synsättet är att läran är en sista utväg i de fall där domstolen vill ogiltigförklara eller jämka ett avtal i modifierande riktning. Lärans tillämpning idag kan därför kanske ses som någon form av rättviseklausul, med tillämpning av förutsättningsläran kan rättstillämparen bedöma de fall som faller utanför ramen för lagens tillämpningsområde, men som ändå bör tas upp till prövning i domstol. Dagens skepsis mot läran har sannolikt flera skäl; dels är den svårtillämpad eftersom det krävs mycket hög kompetens av dem som tillämpar läran, dels äventyrar läran till viss del rättstillämpningens förutsebarhet och därmed i viss mån kanske även rättssäkerheten.

6.2 Förutsättningsläran de lege ferenda

Det som förefaller mig mest sannolikt är att förutsättningsläran å ena sidan knappast kommer få en storhetstid, men inte heller försvinna helt. Det förekommer ytterst få fall där det inte går att nå en tillfredsställande lösning på problemet med hjälp av i lag stadgade principer. Å andra sidan kommer det alltid att dyka upp särartade fall som kräver speciella lösningsmetoder. Frågan är naturligtvis om detta i framtiden kommer att ske med tillämpning av framför allt 36 § AvtL, eller genom en tillämpning av förutsättningsläran. I och med att 36 § AvtL är så pass vagt utformad förefaller det som om en ökad tillämpning av detta stadgande – till nackdel för förutsättningsläran -

¹⁸⁵ Se NJA 1996 s 410.

är den mest sannolika utvecklingen. Även om jag anser att förutsättningslärans fortsatta existens är motiverad, går utvecklingen mot att den används i allt mindre utsträckning. Detta beror säkerligen, i alla fall till viss del, på hänsyn till rättssäkerheten. Detta enligt min mening med rätta. Hur som helst kommer tillämpning av förutsättningsläran enligt min mening alltid att ha ett stort problem; den kommer alltid vara så individuellt tillämpad att den förutsebarhet som krävs i ett rättssäkert samhälle i viss mån sätts åt sidan. För att förutsättningsläran i framtiden skall ha en chans till överlevnad finner jag det därför sannolikt att en viss form av ”kodifikation” sker. Även om HD satt upp grundprinciper för lärans rättsföljder samt för dess relation till skriven rätt, är den viktigaste delen av läran – relevansbedömningen – fortfarande i princip oreglerad. Enklaste lösningen på detta är att HD i en dom ansluter sig till någon av de förutsättningsteorier som finns och gör ett principuttalande om att relevansbedömningen skall ske i linje med innehållet i den valda teorin. Även Lehrbergs teleologiska modell kan kanske komma att få större betydelse i framtiden. Lehrbergs lära är relativt modern och öppnar upp för bedömningsgrunder av till exempel rättsekonomisk karaktär. Den kan säkerligen komma att beaktas av domstolarna även på den grunden att Lehrberg nog får anses vara den nu levande rättsvetenskapsman som har störst kunskap inom området, även om hans egna åsikter kan uppfattas som diskutabla.

Något som kort bör även påminnas det rättsekonomiska perspektivet. I och med att ekonomiska bedömningar blir allt vanligare i samband med avtals ingående är det viktigt att även anlägga ett ekonomiskt perspektiv på situationer då förutsättningar varit oriktiga eller bristande. Ett exempel, vilket även angetts ovan, kan vara ett resonemang kring vilken av parterna som till lägst kostnad hade kunnat förhindra att förutsättningen brustit eller som till lägst kostnader kunnat försäkra sig mot detsamma¹⁸⁶.

6.3 Förutsättningsläran och avtalslagen de lege ferenda

Här kommer enbart kort att kommenteras det faktum att trots att förutsättningsläran aldrig haft stöd i lag, har den bestått. Det har förekommit, på senare tid framför allt från Bert Lehrbergs sida, förslag på att lagfästa principen, men något steg i sådan riktning har inte tagits. Att läran i framtiden kommer att lagfästas ser jag därför som mycket osannolikt. Däremot tror och hoppas jag att dess förhållande till AvtL kommer att preciseras och att HD tar principiell ställning till huruvida läran är jämställd med eller sekundär till lagens ogiltighetsregler. Möjligen kan utvecklingen av de internationella rättsakterna på området – så som PECL och UNIDROIT – påverka hur läran ser ut i framtiden.

¹⁸⁶ Cooter & Ulen, s266 ff.

6.4 Något kort om rättsföljdsproblematiken de lege ferenda

Även om detta ämne ligger utanför denna uppsats egentliga kärnområde, finner jag det intressant att diskutera vilka rättsföljder som i framtiden kan komma att bli aktuella vid tillämpning av förutsättningsläran. Så som ovan nämnts är rättsläget fortfarande något oklart, men det faktum att till exempel skadestånd som rättsföljd nuförtiden faktiskt diskuterats i samband med tillämpning av förutsättningsläran bådär för att diskussionen inte kommer att avslutas så länge läran ses som gällande svensk rätt. Även om jag finner det osannolikt att ersättning intill positiva kontraktsintresset någonsin kommer att utdömas med hänvisning till förutsättningsläran skall man ”aldrig säga aldrig”. Om Lehrbergs metod, så som ovan diskuterats, får betydelse i framtiden kommer detta att öppna dörrar för allt mer omfattande möjligheter till långtgående följder av tillämpning av förutsättningsläran.

7 Summary

This thesis describes the Swedish *doctrine of assumptions* – “förutsättningsläran”. The main subject of the doctrine is failure of assumptions and it can be compared with the American rules regarding mistake, frustration and impracticability. The doctrine was first described in Germany in 1850 by Bernhard Windscheid, who developed the *subjective* doctrine of assumptions. The doctrine has since been developed mainly in Denmark and Sweden. It is now the different kinds of *objective* versions of the doctrine that is adopted by courts. For application of the doctrine, the following three requirements must be met: The assumption must be material, it has to be visible to the defendant and it must be just and fair that the risk of failure is placed upon the defendant. The main subject of thesis is analysis of the third requirement regarding risk.

The subjective and objective versions of the doctrine deals with the risk in different ways: the subjective doctrine refers to the hypothetical will of the parties; the objective doctrine seeks reasonable solutions to the problem by referring to other laws and doctrines.

Bilaga A

UNIDROIT principles of International Commercial Contracts

Article 3.4 (Definition of mistake)

Mistake is an erroneous assumption relating to facts or to law existing when the contract was concluded

Article 3.5 (Relevant mistake)

- 1) A party may only avoid the contract for mistake if, when the contract was concluded, the mistake was of such importance that a reasonable person in the same situation as the party in error would only have concluded the contract on materially different terms or would not have concluded it at all if the true state of affairs had been known, and
 - a) the other party made the same mistake, or caused the mistake, or knew or ought to have known of the mistake, and it was contrary to reasonable commercial standards of fair dealing to leave the mistaken party in error; or
 - b) the other party had not at the time of avoidance acted in reliance on the contract.
- 2) However, a party may not avoid the contract if
 - a) it was grossly negligent in committing the mistake; or
 - b) the mistake relates to a matter in regard to which the risk of mistake was assumed or, having regard to the circumstances, should be borne by the mistaken party.

Article 6.2.1 (Contract to be observed)

Where the performance of a contract becomes more onerous for one of the parties, that party is nevertheless bound to perform its obligations subject to the following provisions on hardship.

Article 6.2.2 (Definitions of hardship)

There is hardship where the occurrence of events fundamentally alters the equilibrium of the contract either because the cost of a party's performance has increased or because the value of the performance a party receives has diminished, and

- a) the events occur or become known to the disadvantaged party after the conclusion of the contract;

- b) the events could not reasonably have been taken into account by the disadvantaged party at the time of the conclusion of the contract;
- c) the events are beyond the control of the disadvantaged party; and
- d) the risk of the events was not assumed by the disadvantaged party.

Article 6.2.3

(Effects of hardship)

1. In case of hardship the disadvantaged party is entitled to request renegotiations. The request shall be made without undue delay and shall indicate the grounds on which it is based.
2. The request for renegotiations does not in itself entitle the disadvantaged party to withhold performance.
3. Upon failure to reach agreement within a reasonable time either party may resort to the court.
4. If the court finds hardship it may, if reasonable
 - a) Terminate the contract at a date and on terms fixed, or
 - b) Adapt the contract with at view to restoring its equilibrium.

Bilaga B

PECL

Article 4:103: Fundamental Mistake as to Facts or Law

1. A party may avoid a contract for mistake of fact or law existing when the contract was concluded if:
 - a. (i) the mistake was caused by information given by the other party; or (ii) the other party knew or ought to have known of the mistake and it was contrary to good faith and fair dealing to leave the mistaken party in error; or (iii) the other party made the same mistake, and
 - b. the other party knew or ought to have known that the mistaken party, had it known the truth, would not have entered the contract or would have done so only on fundamentally different terms.
2. However a party may not avoid the contract if:
 - a. in the circumstances its mistake was inexcusable, or
 - b. the risk of the mistake was assumed, or in the circumstances should be borne, by it.

Article 6:111: Change of Circumstances

1. A party is bound to fulfil its obligations even if performance has become more onerous, either because the cost of performance has increased or because the value of the performance it receives has diminished.
2. If, however performance of the contract becomes excessively onerous because of a change of circumstances, the parties are bound to enter into negotiations with a view to adapting the contract or terminating it, provided that:
 - a. the change of circumstances occurred after the time of conclusion of the contract,
 - b. the possibility of a change of circumstances was not one which could reasonably have been taken into account at the time of conclusion of the contract, and
 - c. the risk of the change of circumstances is not one which, according to the contract, the party affected should be required to bear.
3. If the parties fail to reach agreement within a reasonable period, the court may:
 - a. terminate the contract at a date and on terms to be determined by the court; or
 - b. adapt the contract in order to distribute between the parties in a just and equitable manner the losses and gains resulting from the change of circumstances.

In either case, the court may award damages for the loss suffered through a party refusing to negotiate or breaking off negotiations contrary to good faith and fair dealing.

Litteraturförteckning

Offentligt tryck

NJA II

NJA II 1976 nr 4 ”Generalklausul”

SOU

SOU 1974:83 ”Generalklausul i förmögenhetsrätten”

Doktrin

Adlercreutz, A: Avtalsrätt I, elfte upplagan, Lund 2000 [Adlercreutz I]

- Avtalsrätt II, femte upplagan, Lund 2001 [Adlercreutz II]

Bengtsson, B: Hävningsrätt och uppsägningsrätt vid kontraktsbrott, Stockholm 1966.

Bergström, S m.fl.: Juridikens termer, åttonde upplagan, Stockholm 1992

Bugge, K.L.: Vederlag och Risiko, Tfr 1902, s 184

Calamari, J; Perillo, J.: The Law of Contracts, Fourth edition, West Publishing Company, New York, 1998

Christensen, A: Förutsättningar och Misstag, Tfr 1973, s 311 [Christensen, Tfr 1973 s 311]

- Förutsättningar och Misstag, Tfr 1973, s 482 [Christensen, Tfr 1973 s 482]

Guldberg, H: Om bristande förutsättningar vid avtal, SvJT 1953, s.1

Grönfors, K: Avtalslagen, tredje upplagan, Göteborg 1995. [Grönberg]

Hellner, J: Förutsättningslärans rediviva, Advokaten 1988 s 86 [Hellner, Advokaten 1988 s 86]

- Förutsättningslärans rediviva, Advokaten 1988 s 138 [Hellner, Advokaten 1988 s 138]

- Förutsättningsläran 1997, JT 97/98, s 201.

Holmbäck, U: Studier i förutsättningslärans terminologi, Uppsala 1970, s 7 [Holmbäck]

Karlgren, H: Ett rättsfall till belysning av den s.k. förutsättningsläran, SvJT 1956 s 521.

- Tolkning och omtolkning – i relation till misstagsregeln i 32 § avtalslagen, SvJT 1966 s 161.

Kleinman, J: Förutsättningsläran två steg framåt och ett steg tillbaka, SvJT 1989-90 s 522.

- Ren förmögenhetsskada, Stockholm 1987

Lando, O; Beale H: Principles of European Contract Law, Nijhoff, 2000.

Lassen, J: Haandbog i obligationsretten. Almindelig del, Tredje Upplagan, Köpenhamn 1917-1920. [Lassen]

Lehrberg, B: Avtalsstolkning, andra upplagan, Kappelshamn 2000

- Förutsättningsläran, Skrifter från Juridiska Fakulteten i Uppsala nr 23, Uppsala 1989 [Lehrberg, Förutsättningsläran]

- Förutsättningsläran – en rättsregel i modern svensk rätt, SvJT 1990, s. 187.

- Förutsättningslärans rättsföljder. Några synpunkter i anledning av en nyligen avkunnad dom, JT 1990-91, s 403.
- Omförhandlingsklausuler. Betydelse och rättslig behandling, tillämpningsområden, rekvisit och rättsföljder, första upplagan, Stockholm 1999. [Lehrberg, Omförhandlingsklausuler]
- 36 § avtalslagen och förutsättningsläran, SvJT 1986 s 249 ff [Lehrberg, SvJT 1986 s 249]
- Lynge Andersen, L; Madsen P B:** Aftaler og mellemænd, fjerde oplagan Köpenhamn och Århus 2001.
- Møller, E:** Til Forudsætslæren, UfR 1907 B s 209 ff [Møller]
- Peczenik, A:** Juridikens teori och metod, Lund 1995
- Ramberg, J; Hultmark, C:** Allmän avtalsrätt, femte upplagen, Stockholm 1998 [Ramberg & Hultmark]
- Allmän avtalsrätt, sjätte upplagan, Stockholm 2002.
- Rodhe, K:** Allmän privaträtt – avtalsrätt – obligationsrätt, SvJT 1971 s 175 ff
- Svensson, O:** Viljeförklaringen och dess innehåll, Malmö 1995. [Svensson]
- Stang, F:** Fra spredte retsfelter, Kristiania 1916.
- Om vildfarelse og dens inflydelse efter norsk privatret på en retshandels gyldighed, Kristiania 1897. [Stang, Vildfarelse]
- Taxell, LE:** Avtal och Rättsskydd, Åbo Akademi, Åbo 1972, s. 86
- UNIDROIT:** Principles of international commercial contracts, Rom 1994. [UNIDROIT]
- Ussing, H:** Aftaler paa formuerettens omraade, tredje oplagan, Köpenhamn 1951. [Ussing, Aftaler]
- Bristende forudsætninger. Bidrag till læren om formueretilge tilsagn, Köpenhamn 1918. [Ussing, Forudsætninger]
- Vahlén, L:** Bør förutsättningsläran avskaffas?, TfR 1953 s. 394. [vahlén, TfR 1953 s 394]
- Formkravet vid fastighetsköp – särskilt dess inverkan på regler om förutsättningar och fel, Stockholm 1951.
- Vinding Kruse, F:** Centrale retsproblemer i nordisk fælleslovgivning, TfR 1952 s. 369
- Ejendomsretten, andra bandet, tredje oplagan, Köpenhamn 1951.
- Wiberg, A:** Bristande och oriktiga förutsättningar utanför avtalslagen och andra lagbestämmelser, SvJT 1943 s 773.
- Wilhelmsson, T:** Anmälan av Bert Lehrberg, Förutsättningsläran, SvJT 1989 s 451. [Wilhelmsson]

Elektroniska källor

<http://www.ne.se> (kontrollerad 1 juni 2004)

Rättsfallsförteckning

Högsta Domstolen

NJA 1934 s 209
NJA 1936 368
NJA 1949 s 134
NJA 1970 s 72
NJA 1981 s 269
NJA 1985 s 178
NJA 1989 s 614
NJA 1996 s 410
NJA 1997 s 5
NJA 1999 s 408
NJA 1999 s 575

Hovrättsfall

RH 1978:1

Arbetsdomstolens domar

AD 1999 nr 22
AD 2001 nr 40
AD 2002 nr 105